

176. a 1357

a szerző.

A FÖLDJÁRADÉK HELYE

A

380.11

NEMZETGAZDASÁGTAN RENDSZERÉBEN.

TANULMÁNY.

IRTA

Dr RÁTH ZOLTÁN.

~~MAGYAR KÖZGAZDASÁGI
TÁRSASÁG~~

MAGYAR KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI
EGYETEM KÖNYVTÁRA

BUDAPEST.

1887.

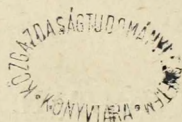
621

1965

Lut. vol. 5/2 560

1985

2009 MARC

736

ELŐSZÓ.

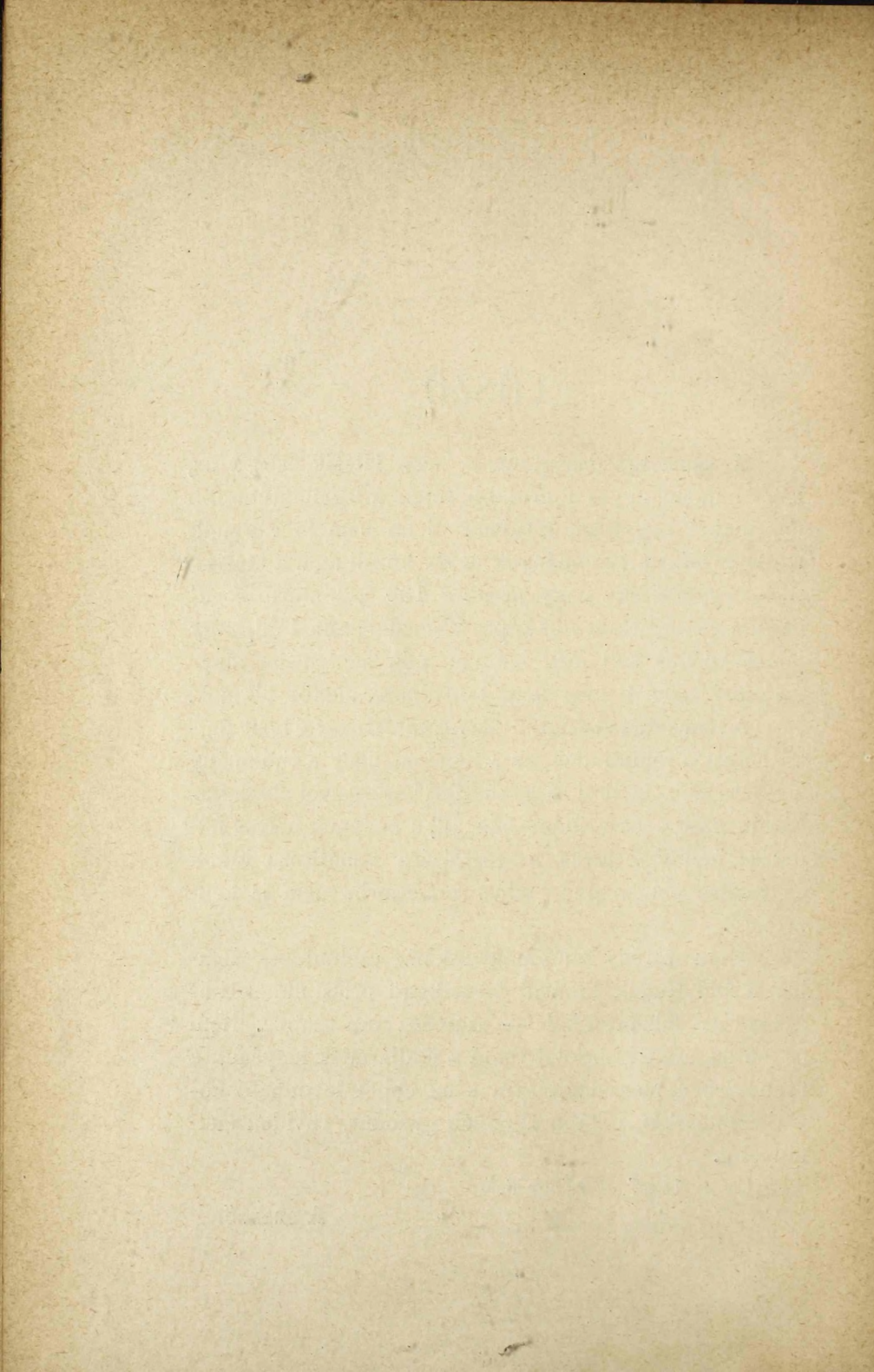
A nemzetgazdaságtannak, úgy látszik, sorsa az, hogy minden egyes fontosabb tétele a legellentétesebb nézetekkel kénytelen küzdeni. S ha nem is vagyunk annyira, mint a tudományok egyik közeli ága, a statisztika, melynek egy nagy mestere 180 különböző fogalom-meghatározását volt képes felsorolni: annyi áll, hogy hosszú időnek kell még lefolyni, míg az elmélet alapfogalmai szilárd, meg nem támadható alakot öltenek.

A nemzetgazdaságtan legvitásabb tárgyai közt foglal helyet a földjáraadék, az a fogalom, mely a tudomány legfontosabb elméleti és gyakorlati kérdéseivel elválaszthatlan szoros összefüggésben áll, s melynek helyes fel fogása nélkül a javak megoszlására vonatkozó tanok egyesítése összhangzó, teljes rendszerbe nem is képzelhető.

Jelen szerény tanulmányunkban célunk — szemben a földjáraadék tanával összefüggő óriási elméleti és gyakorlati feladatokkal — szorosra van szabva. Nem egyéb az, mint kísérletet tenni a földjáraadék helyének a rendszerben megvilágítására s az ebből levonható következtetéseket, inkább függelék gyanánt, röviden méltányolni.

Győr, 1887. október 6.

A szerző.

1. §. Aföldjáradék tanának sorsáról általában.

A szenvedélyes harcz, melyet a földjáradék tana a tudományban fölidézett, ma már nem létezik. Mikor Ricardo nagy műve: »On the Principles of political Economy and Taxation« 1817-ben megjelent, oly éles ellenmondásra találtak az abban letett eszmék, minőre csak nagy érdekeket bolygató tanok találhatnak. — A tudósok két táborra oszlottak: az egyik támadta, a másik védte Ricardo földjáradék elméletét. Hogy minő szenvedélylyel folyt a vita, mutatják a példák, melyeket Berens¹ felhoz, azon kifejezések, melyeket a leghevesebb tudományos vitában sem volna szabad használni. Míg az egyik párt az édig emeli a földjáradék tanának híres szerzőjét, művét a közgazdasági tudomány alapkövének nevezi: a másik a sárba rántja s elméletét a tudomány legsajnálattaméltóbb visszaesésének bélyegzi. Ily éles ellentétet, ily fülsértő hangot találunk még Carey fellépténél: nála és hiveinél Ricardo iskolájával szemben. De azóta a helyzet lényegesen változott; a szenvedélyes harcz elvonult a földjáradék teréről más terekre, hogy ott ujult erővel törjön ki. A földjáradék tana körül mintha csak béke állt volna be. — Pedig az ellentétek még nem szüntek meg, kiegyeztetve nincsenek: olyan merevek azok, mint voltak a legnagyobb viták idején. Ricardo és Carey tételei úgy állanak ott, mint két különböző zászló, mely alá kiengesztelhetlen, egymást megérteni nem tudó ellenfelek csoportosulnak.

Míg az elmélet terén így csend honol, máskép van az a gyakorlat terén. A földművelési válság olyan sokat hangoztatott motto ma nemcsak a politikai lapok hasábjain; nemcsak a mező-

¹ Berens: »Versuch einer Dogmengeschichte der Grundrente.« Einleitung.

gazdasági egyletek ülésein, hanem a közgazdasági szakirodalomban úgy, mint hivatalos enquêtes tanácskozási termeiben — akár csak a nagy socialis kérdés maga. Európa szélső nyugatától hazánkig, a szélső keletig naponként halljuk a földbirtokosok jajiáltásait, hogy a földművelés süljed, leroskad az ellene tornyosuló nehézségekkel folytatott sikertelen harcban — hogy azon osztály, melynek sorsa az anyafölddel van összekapcsolva, pusztul, vész, kivándorol.

S ha van is tuzás e panaszokban, van bennök sok igazság s. Nem kell messze mennünk: szemünk előtt a tény, hogy a mezőgazdasági termékek legtöbbjének, első sorban épen a legfontosabb terméknek, a gabonának ára az utolsó évtizedben rohamosan süljedt s ma már eddig hihetetlennek vélt alacsony niveaut ért el.¹

E mellett alig szenved kétséget, hogy a földművelés költségei, a gabnaelőállítás költségek jelentékenyen nem változtak. A mezőgazdasági munka ára, a napszám, inkább emelkedett, mintsem csökkent volna,² s ha igaz is, hogy a mezőgazdasági gépek s általában a tőke sokkal olcsóbb lett — a termelési költség egészében alig csökkent jelentékenyen, semmi esetre sem oly mérvben, mint csökkent a kész termés ára. A következmény az, hogy a föld ma nem fizet oly jól, mint vagy 10—20 éve, hogy a földbirtokos jövedelme megcsappant, hogy a mezőgazdaság terén válság van.

S e válsággal, ennek okaival és a kibontakozási módokkal foglalkozik már jó évtized óta egész légiója a praktikus nemzetgazdáknak. A válság okát felfedezni a tultermelésben, a tengerentuli versenyben nem volt nehéz: már nehezebb megfelelni arra

¹ A buza ára volt Budapesten métermázsánként átlag: 1871. 12'33 frt, 1872. 13.39 frt, 1873. 14'72 frt, 1874. 13'15 frt, 1875. 9'84 frt, 1876. 10'80 frt, 1877. 12'25 frt, 1878. 10'10 frt, 1879. 10'75. frt, 1880. 12.29 frt, 1881. 12'39 frt, 1882. 11'22 frt, 1883. 10'12 frt, 1884. 9'11 frt, 1885. 8'39 frt, 1886. 8'39 frt, s ujabban, mint tudjuk, ismét csökkent. A többi gabnanemek árának esökenése aránylag kisebb mérvű ugyan, de szintén igen jelentékeny. L. a dr. Földes Béla által szerkesztett »Nemzetgazdasági és statisztikai évkönyv« III. évf. 53. 54. l.

² Hazánkra nézve a hivatalos adatok csak a maximalis és minimalis napszámot adják, miből a változásnak csak durva körvonalai vehetők ki: az emelkedés azonban kétségtelen.

a kérdésre, meddig tart a válság? Közel-e már a megváltás ideje a fordulópont, vagy távol, — vagy épeu nem is fog bekövetkezni javulás? Ezek oly kérdések, melyeket a gyakorlat emberei a gyakorlat segédeszközeivel különbözőképen oldottak meg, anélkül, hogy az elmélet feleletével törődtek volna.

Az elmélet ezen elhanyagolása a gyakorlati kérdések megoldásánál csak sajnálható. Mert jó elmélet kell, hogy a gyakorlat minden kérdésére feleletet adjon, és viszont, kell, hogy a gyakorlat az elmélet tételeit igazolja: azok egymást soha ne keresztezzék. Igaz, tán onnét van jelen esetben az elmélet egyszerű mellőzése, mert a tények az uralgó elmélettel nehezen vagy tán sehogy sem egyeztethetők össze. Még a Ricardo-féle földjáradék-elmélet a civilisatio haladásával a földjáradék emelkedését, fokozatos és egyre jelentékenyebb emelkedését helyezi kilátásba, addig azt látjuk, hogy a valóságban a földjáradék szemünk előtt hanyatlak — csökken az egész vonalon, annyira, hogy már-már a termelés csökkentésének szükségéről rebesgetnek a művelt Európa egyes országaiban.

Az ellentét, amely látszólag legalább, csakugyan meg van elmélet és gyakorlat közt: két lehetőséget foglal magában: vagy csak látszólagos az ellentét s akkor helyes az uralkodó elmélet s az abból levont következtetések a jövőre nézve, — vagy nem helyes, és akkor szükség van újabb, helyesebb elméletre.

2. §. A földjáradék helye a nemzetgazdasági elméletben általában.

A földjáradék a javak megoszlásának egyik alakja és semmi egyéb. Helye tehát az elméletben a javaknak megoszlásáról szóló fejezetben van.

Nincs helye a földjáradéknak a termelésről szóló tanban, mert a föld termése nem földjáradék. Igaz, hogy azok, kik a földjáradékot elsőként vették fel a rendszerbe — a physiokraták, — úgy képzelték, hogy a föld termésének egy része mindenkor tiszta

¹ Von Reitzenstein und E. Nasse: »Agrarische Zustände in Frankreich und England«. 14. 21. 159. és 160. lapon. Bár régibb keletű, de nagyon érdekes Th. E. Cliffe Leslie: »The movements of Agricultural Wages in Europe« című értekezése, összegyűjtött Essayi-ben.

hozadék — produit net. Ők, kik csak a földet tartották produktívnak, a termés egy részében a föld ingyenes adományát látták, melyet nem kell munkával megszerezni. Ez az ingyenes adomány — produit net — volna a mai értelemben vett földjáradék.¹

Ámde e tan félszége nem sokára kitűnt. Ricardo megfordította a föld bőkezűségéről szóló tételt, kimutatva, hogy nem azért a földjáradék, mert a természet nagyon is bőkezű, hanem azért, mert sokszor igenis szűkmarku. Ha mindenütt egyenlő jó volna a föld, nem adna semmi járadékot; azért keletkezik ez, mert rossz földet is kell művelni a szükséglet kielégítése végett. A föld termésében tehát nincs még szükségkép földjáradék.

De nincs helye a földjáradéknak a javak forgásáról szóló fejezetben sem. Igaz, hogy maga Smith¹ is, legalább az élelmi szerek tekintetében, az ár elemének veszi a földjáradékot. Ez helyes volna, ha csak annyit jelentene, hogy a konkrét gabna — (stb.) árban benne van a földjáradék — de, hogy annak elemét, tehát szükségképi alkotó részét képezné, mint azt Smith e helyen nyilván érti, az tévedés, melyet mindjárt Ricardo kimutatott, midőn begyőzte, hogy az ár magassága teszi a földjáradékot és nem megfordítva. Smithnél még a physiokrata eszmék kísértének. Mikor azt hiszi, hogy a föld több tápszert hoz, mint a mennyi a munka és tőke jutalékára (utóbbiba értve a vállalkozói nyereséget is) esik s e szerint mindig járadékot ad: ugyanott áll, hol a physiokraták. Az a Smith tehát, ki az értéket az emberi munkából vezeti le s a bányajáradék természetét egészen Ricardo szellemében tárgyalja nem tudott kibontakozni az előtte uralkodott iskola hagyományaiból. Ez az ingadozás a physiokrata eszmék s a később érvényre vergődött új irány közt vörös fonalként vonul végig Smith egész földjáradék-elméletén.

A földjáradék tehát csakis a javak megosztásának tanába tartozik, azon tanba, melynek feladata kinyomozni, hogy a nemzeti termelés nagy tömegéből a termelésben résztvettek közül ki nek mi jut. Ezen tan a tudományban aránylag új rész. A régi rendszerek — a merkantilista és physiokrata iskola — csak azon

¹ Berens: »Versuch einer Dogmengeschichte der Grundrente.« II. fejt. 42—58. lapokon.

² »An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.« I, könyv, XI. fejt. I. t. »Of the Produce of Land which always affords Rent.«

kérdés körül forogtak, mi képez termelést, mikép származik a nemzeti jólét? Hogy a nemzeti vagyon hogyan oszlik meg, azt nem kutatták. Ezen kérdésnek fölvetése körül az érdem első sorban a szociálistáké. Ők figyelmeztették az elmélet embereit arra, hogy nem elég, ha a nemzeti termelés nagy, ha az növekvőben van, szóval az egész nemzet összességében gazdagodik: ezen tisztán gazdasági érdek mellett van egy másik — első sorban társadalompolitikai, hogy ne mondjuk, erkölcsi jelentőségű, de másod sorban aztán egyuttal gazdasági horderejű kérdés: s ez a javak megoszlásának mikéntje. Ma már e kérdés a legnagyobb fontosságra emelkedett s megoldásán teljes erővel buzgólkodik az elmélet. Szemben a termelési és forgalmi tanokkal, melyek nagyjában befejezvék, elmélet és gyakorlat által összhangzólag megoldvák, ott állanak épen e téren, a javak megoszlásának kérdése körül, a legellentétebb nézetek egymással szemközt. Igaz, hogy ezen kérdés az egyesre nézve tán a legéletbevágóbb, igaz, hogy ez azon problema, mely felett a társadalom különböző osztályainak érdekei egymást leginkább keresztezik. Innét a harc e tanok körül, melynek az a jó eredménye mindenesetre máris mutatkozik, hogy az elmélet ezen fejezete beható művelés tárgyává lön.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy a földjáradék nemcsak a nemzeti jövedelem megoszlásának alakja, hanem a világgazdaság jövedelmének, az egész föld javainak megoszlásánál is szerepel. Amint a nemzet körén belül létező gazdaságok által termelt javak meghatározott törvények szerint oszlanak meg a termelésben résztvevők közt, úgy ugyanazon törvények szerint történik a megoszlás a nemzetek közt is. Nem kell vitatni, hogy az egyes nemzetek gazdasága mellett ma már létezik azok összesége által alkotott világgazdaság. S a forgalom emelkedése, mely egyre közelebb hozza az egyes gazdaságokat egymáshoz, napról napra működik ezen világgazdaság kiterjesztésén egyfelől, a már létező kötelékek megszilárdításán másfelől. A nemzeti termelés megoszlása mellett tehát ma már a föld termelésének megoszlása is figyelembe veendő.

Tudjuk, hogy vannak nemzetek, melyek egyik vagy másik termelési tényezőt úgy szólván az egész világnak szolgáltatják: azért aztán megfelelően részesednek is az illető tényező jutalékában. Anglia úgy szólván az egész világ bankára; tőkétével min-

den világrész piacán megjelen ; mi sem természetesebb, mint hogy roppant összegeket vesz be az idegen nemzetgazdaságokból tőkekamat czimén. Magyarország, Európa élestára, valaha gazdagságának forrását a külföld által fizetett földjáraadéban találta. Igaz, elmúltak azok a jó idők s ma a magyar gabnának alig maradt más piacza, mint Ausztria. De azért hazánk gazdaságának sorsa a földjáraadékától ma is elválaszthatlan : termelésünk egyedül az őstermékek terén haladja meg szükségletünket, csakis itt van kiviteli többletünk, jövedelmünk tehát a külföldről nagyrészben földjáraadék alakjában foly be. S ezen körülmény adja a nagy fontosságot, melylyel ránk nézve a földjáraadék emelkedése vagy sülyedése bir.

Valamint az ország határán belül az egyes társadalmi osztályok : földmivelők, munkások és tőkésék érdeke ellentétesnek látszik, úgy van az a világgazdaságban is. A rész, mely mind-egyik osztályra a nemzeti jövedelemből jut — ha ez utóbbi nem változik — a szerint több vagy kevesebb, a mint a többi osztálynak gazdasági alapjául szolgáló jövedelmi ág tétele emelkedik vagy süyed. A világgazdaságban az egyes társadalmi osztályok helyén egész államok állanak, melyek nyerni látszanak egymás rovására, veszteni egymás javára. A tőkepenzes Angliának minden csökkenés a kamatlábnál csökkenti nemzetközi bevételét, míg ez agricol hazánknak csak előnyére válhatik. Viszont a földjáraadék csökkenése veszély reánk, szerencse a nyersterményt bevívó országokra. — A tény, hogy a nemzetek viszonylagos hatalma, történelmi szereplése bizonyos részben attól függ, minő irányban fejlődik az általok a világgazdaságból huzott jövedelem -- alig vonható kétségbe. De ez épen nem jelenti a nemzetközi forgalom veszélyes voltát ; nem jelenti azt, hogy tán a nemzeteknek egymástól el kellene zárkózniok, nehogy az erősebb a gyengét kiszákmányolja. — A népek érdekei végre is összhangzók : mint a nemzet keblében az egyes társadalmi osztályok felvirágzása függ a többiekétől, úgy a nemzetközi gazdasági életben az egyik nemzet gazdasági haladása tényezője a másik haladásának : ha a földjáraadék emelkedése következtében emelkedik a jólét nálunk, emelkedik a kamatláb Angliában is a növekedett kereslet folytán és viszont : ha a kamatláb emelkedése következtében Anglia beviteli képessége nő, befoly ez a mi termésünk értékesítésére is. Megint

az az igazság, hogy az egyes osztályok, hogy az egyes népek érdekei a gazdaság szempontjából nem ellentétesek, hanem inkább karöltve járnak: az egyik jólétének emelkedése a másik jólétének növekedését is jelenti.

Még egy megjegyzést látunk itt megteendőnek, s ez az, hogy vizsgálódásunkban azon jogrendszerből kell kiindulni, mely a javak megosztását ma szabályozza, s ez a magángazdasági jogrendszer.

E rendszert a szocialisták tudvalevőleg éppen a földtulajdona tekintetében támadják meg és érveiket a földjáradék természetéből veszik. Erre alkalmilag majd visszatérünk.

3. §. Az uralkodó felfogás a földjáradékról.

A javak megosztása tanában az uralkodó (angol) felfogás¹ háromféle alakot különböztet meg: földjáradékot, munkabért és tőkejövedelmet, vagy más szavakkal a természet, munka és tőke jutalékát. A földjáradékról maga Ricardo² azt mondja első helyre tett, sokszor megtámadott és nem is legsikerültebb meghatározásában, hogy az a föld eredeti és kimeríthetlen erőinek használatáért fizettetik.

A rendszer tehát nyilván úgy készült, hogy a termelés mozanata vétetett alapul s az ott szereplő tényezők mindegyikének kiutaltatott a maga része a nemzeti termelés eredményéből. A földjáradék e szerint a természet, mint a termelési tényező jutaléka.

Hogy ezen rendszer első tekintetre nagyon tetszetős, azt kétségbe vonni nem akarjuk. De, hogy logikailag helyes legyen, feltételezi, hogy a termelés mindegyik tényezője egyszersmind részt vegyen a javak megosztásánál is. Ezen feltétellel áll és esik az egész rendszer. Hogy ezen feltétel helyessége, vagy helytelenségéről meggyőződjunk, szükséges röviden visszapillantánunk a termelés és forgalom nemzetgazdasági tanaira.

A termelés tényezői a természet és munka. Ezen tételt két-

¹ A németek és francziák által rendszeresen elkülönítve tárgyalt vállalkozói nyereség vagy a saját vállalatban alkalmazott tőke jutaléka, vagy a munka egy sajátos nemének jutaléka, vagy ezek combinatiója, s így tekintve a rendszerben önálló alakot nem képez.

² »On the principles of political Economy and Taxation.« II. fejelet. Még előbb Smith: »Inquiry« stb. II. k. 5. fejelet.

ségbe vonni nem lehet — nem sikerült annak tagadása a szocialistáknak sem. Nincs oly gyümölcse az emberi termelésnek, melynek anyagát nem a természet szolgáltatta s melynek létrejötténél a természet erői nem segédkeztek volna. A természet és munka mellett kell még felhozni a harmadik termelési tényező gyanánt a tőkét. Ez nem eredeti tényező, nem egyszerű, hanem összetett: maga is összetétele a természet és munka tényezőknek: eredménye megelőző termelésnek, mely újabb termelésnél bizonyos mennyiségű munkát tesz feleslegessé.

A forgalom tana megtanít bennünket arra, hogy a javak ára felett a kereslet és kínálat viszonya dönt. A javak tulnyomó nagy része a szükségletnek megfelelőleg előállítható lévén, ezen részre nézve az árt az előállítási — termelési — költség szabja meg. Azon javaknál, melyek kínálata a keresletnek megfelelően nem emelhető, a termelési költség nem irányadó. Ezek ára — szemben a természetes árral — ritkasági árnak nevezhető.

Nem szükséges hangsúlyozni, hogy a termelési költség a közös a magángazdaság szempontjából különböző valami. Termelési költség mindig csak az, ami a termelés céljára a termelő vagyonából kiment, elfogyott s ez csak a tőke, és semmi több. Ezért a közgazdaság szempontjából a munka nem termelési költség, mert nem jelent kiadást a nemzeti vagyonból. A munkabér csak javak átmenetele egyik gazdaságból a másikba: bármily magas legyen is a munkabérek összege, a nemzeti termelés költsége nem növekedik. Feltéve, hogy egy szőlőgazda 1 hold földön 20 hl. bort termel, melynek értéke 10 frtjával 200 frt, — ha ő 100 frtot munkabérrre fizetett, forgó tőkéje, illetve álló tőkéjének kamatja és törlesztési hányada pedig 50 frtot tesz ki: úgy neki 50 frt marad, mint tiszta hozadék — magángazdasági szempontból. Ámde a nemzeti vagyon az év végével 150 frttal növekedett, tehát a közgazdasági szempontból a termelés 100 frttal nagyobb lett, mint a másik szempontból.

Ha a nemzet egyik évben megkettőzné a termelésre fordított munkát, míg a tőke változatlanul szerepelne: a tiszta hozadék ép akkorával emelkednék, mint a nyers: épen mert a termelés költsége nem változnék. A munkánál igaz, fáradság fogyasztatik még közgazdasági szempontból is, de ez a fáradság csak muló valami — a nemzeti vagyonban nyomot nem hagy. — A munkások

fogyasztása a termelés alatt, mit tán hajlandók lehetnénk első tekintetre termelési költségnek tekinteni — nem költség, hanem egyszerű fogyasztása a (megelőző) termelés tiszta eredményének épügy, mint a nem termelők fogyasztása nem lesz termelési költség. A munkások fogyasztásának akkor is, ha nem termelnének: ezen fogyasztásnak a termeléshez semmi köze. Ha fenti példánkban a munkások, mondjuk 100 frt munkabérükből 50 frtot elfogyasztottak volna is legkülönbözőbb céljaikra (az egész 100 frtot azért nem vesszük, mert hisz a munkabér nem fogyasztatik el egészben a munka tartama alatt, hanem kell abból maradni a tétlenség napjaira is), ez az 50 frt nem a szőlőtermelés költsége a köz szempontjából: mett nem azért van a munkabér, hogy a munkás fogyaszts, hanem azért van, mert a munka új értéket hoz elő, mert az termel.

A magángazdaság szempontjából — s ezen szempont az irányadó a javak természetes ára alakulásánál — termelési költség szintén csak a tőke. Mégis itt a munka is költség, mert a munkabért a magángazda tőkéjéből fizeti, úgy, hogy tulajdonkép a munkára való kiadás is tőkekiadás. Ugyanígy áll a dolog azon összegre nézve, melyet a termelő a föld használatásáért esetleg fizet: ez is tőkekiadás és így termelési költség a magángazdára nézve. Hogy ez csak esetleges költség és nem szükségképi s hogy a javak természetes árának részévé soha sem lesz, azt Ricardo a termőföldre nézve eléggé kimutatta.

A természet tehát, úgy látszik, ezen egy alakjában, a tulajdonba vett föld alakjában, esetleg legalább termelési költség lehet. De, hogy ezen egy alakja a természetnek, mint termelési tényezőnek, nem az egyetlen, mely létezik és fontossággal bír, azt nem szükség mondanunk. A természet erői közreműködnek az iparban a kereskedésben is mindenütt. De hogy ezen közreműködések termelési költség számba menne, annak nincs nyoma sehol.

De itt, a földnél is sajátos jelenséget mutat a természet ezen látszólagos jutaléka. A földjára nem oly megosztási alak, mint a munka és tőke jövedelme. Munka és tőke megkívánják a maguk jutalmát, különben egyszerűen nem vesznek részt a termelésben. A munka és tőke jutalmának meg van a maga minimalis tétele, melyen alul az nem szállhat: a föld jutalékának — hogy e kifejezést még fentartsuk, ily tétele nincs, vagy jobban mondv:

az szükségkép egyenlő 0. Oly munkás, ki tudva, hogy munkájáért nem kap bért, vagy oly tőkés, ki tudva, hogy tőkéje nem kamatozand, mégis beállana a munkába, illetve odaadná tőkét a termelés céljaira, oly munkás és tőkés alig fog akadni. Csak a földbirtokos az, ki műveli földjét akkor is, ha jól tudja, hogy az a munkabér; tőkekamat és saját vállalkozói nyereségén felül semmit sem fog hozni. A természet tehát még ezen egy alakjában is elüt a többi jövedelmi ágtól.

A dolog nyitja abban van, hogy az, mintha a magángazda a földjáraadék tételében a természet közreműködését fizetné meg, s hogy így a természet termelési költségé lehetne, csak látszat. Látszat még akkor is, ha eltekintünk a földjáraadék azon eseteitől, hol azt egyszerűen csak a telek helyzete adja. Pedig ez az eset az út- és épületelekjáraadéknál úgyszólván kizárólag, a termőföld járaadéknál is nagyon gyakran. Már most a telek fekvésében csak nem a természet, mint termelési tényező működése nyilvánul? S ha mégis találkozunk oly felfogással, mely szerint a fekvés a föld termelő erejének egy neme¹, akkor itt a rendszerhez való ragaszkodás erőltetésével van dolgunk. Mert bizony, hogy a londoni Cityben a telek nagy járaadékot ad, vagy a budapesti Zugligetben a szőlőkert nagy haszonbért fizetnek, arra a jó anyatermészetnek befolyása csak nincs? Aki azt akarná vitatni, hogy itt a földjáraadék a természet jutalma, azt a legnagyobb rendszeresség sem mentené meg a nevetségességtől.

De ettől eltekintve, mondjuk, ott is, hol a természet nagyobb mérvű közreműködése teszi tehetségessé a földjáraadékot — tehát épen a Ricardo-féle földjáraadéknál, ez épen azért jó létre, mert a természet ingyenes termelési tényező. Ez Ricardo alapgondolata, melyet oly sokan félreértettek.² *Azért van földjára-*

¹ Schönberg: »Handbuch der Politischen Oekonomie«. I. k. XI. f. 7. §. Mithoff által irt földjáraadék-tanában szintén ebbe a hibába esik, amennyiben a föld egyik eredeti és kimeríthetlen ereje gyanánt szerepelteti a »Tragfähigkeit« — hordképességet, (vagyis a föld alkalmas voltát épületek stb. talajául szolgálani). Amennyiben caakis az őstermelésre fordított föld eredeti és kimeríthetlen erejéről van szó, mint Ricardonál, úgy e jelzőknek még ma is, Liebig kutatásai után meg van a magok értelmé, mint azt Berens monographiájában bővebben fejtegeti. (133—141. l.)

² Így Bastiat is. Ricardo nagy műve 1. fejezetének tárgya épen az értéknek a munkára alapítása. A természet ingyenes közreműködéséről

dék, mert a természet közreműködése nem termelési költség, nagyobb fokú közreműködése tehát megtakarítása a termelési költségnek. A termelés három tényezője közül a munka és tőke megfizetendő: ha tehát a természet működik ezek helyett is, vagyis, ha a természet bőkezűbb bizonyos földben, ez kisebbé teszi a termelési költséget: a piaci ár egyformasága mellett lehetségessé teszi a Ricardo-féle földjáraadékokat, lehetségessé teszi, hogy a vállalkozó haszonbért fizessen a föld tulajdonosának; fizethessen éppen azért, mert a természet bőkezűsége külön-nyereséget hozott neki.

Tehát látjuk, hogy a természet nem termelési költség, hogy még a tulajdonba vett föld alakjában is ingyenes termelési tényező. Következik ebből szükségkép, hogy a javak megoszlásánál a természet egyszerűen jutalék nélkül marad.

Hogy a természet tényezőre a javak megoszlásánál csakugyan semmi sem jut, azt másképp is le lehet vezetni.

Azt mondhatnánk, hogy a természet nem kap osztalékot mert — kézzelfoghatólag szólva, nincs földi helyettese, nincs pénz-tárnoka, ki ezen osztalékot felszedné. De erre azt lehet felelni, hogy igaz, a természet maga nem teszi el a jutalékot, hanem elteszik azok a szerencsések, kik a föld tulajdonába helyezték magukat s kikről maga Smith azt mondja, hogy szeretnek aratni ott, ahol nem vetettek.¹

Ámde eltekintve a már mondottaktól, egyszerű körültekin-tés a termelés és forgalom tüneményei közt meggyőz arról, hogy a földbirtokosok nem a természet jutalékát teszik el. Földjáraadék csak ott van, hol a termelés nyers hozadéka a munka-, tőke- és vállalkozói fáradság jutalom-tételeit fölözi, s éppen amivel ezen tételeket fölözi, képezi (rendes körülmények közt, tehát abstracte) a földtulajdonosnak fizetett földjáraadékokat. Ezen rész a vállalkozó maradna, ha a föld tulajdonosának bért nem fizetne. A földtulajdonos tehát a vállalkozó felesleg-nyereségét teszi zsebre és nem a természet jutalékát. Ha ez utóbbi címen akarna még valamit követelni a vállalkozótól vagy a fogyasztótól, úgy nem fog akadni vállalkozóra, illetőleg fogyasztóra, ki ezen követelését teljesítse.

szóló tan uttörői Hobbes és Petty, Locke és maga Smith, bár ez utóbbi nem mindig következetes. Nagyon szép Berens fejtegetése monographiája bevezetésében.

¹ »Inquiry into the W. of Nations.« I. B. VI. ch.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy most csak oly telkekről szóltunk, melyek természetes árral bíró termékek létrehozására szolgálnak. Ha a telek olyan, hogy termékei ritkasági árral bírnak, úgy egészen más alakkal találkozunk, a természetes monopollal, melyre a Ricardo-Thünen-féle földjáraadék szorosán véve ki nem terjed.

Félreértés kikerülése végett hangsúlyoznunk kell, hogy, bár a természet, mint termelési tényező, a javak megosztásánál külön jutalékban nem részesül is: ezen megosztásra magára a legkülönbözőbb alakban nagyon is tevékenyen befoly. A természet tényező ezen befolyását méltányolni lesz alkalmunk.

4. §. A javak megosztásának közvetlen alakjai.

A termelés eredményének megosztása — első sorban, közvetlenül legalább — természetszerűleg csak azok közt történhetik, kik a termelésben részt vettek. A javak megosztásánál jutalmazott csak ember lehet, olyan, ki a termelésnél közreműködött. A természet, mint láttuk, ingyenes termelési tényező, s így a javak megosztásánál részt nem vesz.

A megosztás ezen alaptörvényét igazolja a történelem, igazolja a mindennapi élet. Semmi kétség, hogy a gazdasági élet legalsó fokán épűgy uralkodott az, mint ma. Mikor az összes termelés abból állott, hogy a vadon élő ember a gyümölcsöt leszakította, az állatot megfogta, a jutalom azé volt, a kié a fáradság, az erőfeszítés: a munkásé. S mikor az ember — kétségkívűl hamar — annyira vitte, hogy fából, kőből fegyvert csinált magának és úgy vadászott az állatokra: a nagyobb eredmény, melylyel ez a vadászás járt, in abstracto már megengedi a különböztetést munka és tőke jutaléka közt: mert a tőke nélküli munka nem oly eredményes, a fegyver nélküli vadász nem sokra megy. A különbözet a két eredmény közt volna a tőke jutalma. Természetesen ezen körűlmény csak később, akkor jutott praktikus jelentőségre, mikor az ember hajlandó lett tőkét embertársának használatára átadni, nem szivességből, hanem olykép, hogy azért viszontszolgáltatást követelt magának. Itt tehát már munka és tőke osztozik a termelés eredményében. — Már sokkal magasabb fokát a gazdasági haladásnak jelenti az, hogy akad olyan, ki idegen mun-

kát és tőkét egyesít a termelésre s maga csak a vezetés szellemi munkáját végzi. Igaz, hogy nincs munka, ha még oly anyagi, melynél az emberi szellem is közre ne működne. Test és szellem szoros összefüggése mutatkozik a közgazdaság terén: nem képzelhető, hogy az egyik működjék a másik nélkül. De a szellem működése az emberiség gyermekkorában egyelőre csekély; a termelés a kezdetleges viszonyok közt a testi erő segítségével végbemegy, anélkül, hogy a gondolkodó tehetséget meg kellene feszíteni. De később már halad az emberi tapasztalás, bővül az ismeretkör: az ember megkönnyíti magának a munkát, eredményesebbé teszi a termelést csupán szellemi munkával, előrelátó gondoskodással. Szellemi fölényvel bíró termelő tehát többet termel, mint más: kell tehát, hogy az anyagi munkán és tőkén kívül a szellemi munkának is meglegyen a jutalma.

Mihelyt a gazdasági élet fejlődése folytán a termelésnél munkások — anyagi, mint szellemi munkások — és tőkések külön személyek lesznek: beáll annak szüksége, hogy a termelés eredményében a termelők ezen három osztálya külön-külön részesüljön. Ezen elkülönítés fejlettebb gazdaságu országokban már teljesen érvényre jutott; mi azonban még nem teszi azt, hogy minden egyes termelésnél a három osztályt különböző személyek képviselik: sőt az egészen teljes elkülönítés alig képzelhető. A kis termelésnél általában nagyon gyakran egyesülnek a termelési tényezők egy személyben, csak a nagy termelés teszi természeténél fogva lehetlenné az egyesítést.

Látjuk, hogy a *javak megosztásának alapja tulajdonkép a munka jutalmazása. Munka, nemcsak az anyagi, hanem a szellemi munka* — nemcsak a karok izomerejének, hanem az agyrendszernek működése is. Munkás a vállalkozó is. A vállalkozó szó ellen annyiban kifogás lehetne, a mennyiben mi nemcsak a tudomány által vállalatnak nevezett termelési alak vezetőjét értjük alatta, hanem minden szellemi munkás termelőt.¹ A legegyszerűbb termelésnél is megvan a szellemi munka, habár a testi munkával egyesülten jelentkezik s ennél fogva jutalma tán el sem különíthető a testi munkás jutalmától. A földműves, ki saját

¹ A vállalkozási nyereségnél a vállalkozó szó mindig ily általánosan használtatik a tudományban.

A földjaradék a nemzetgazd. rendszerében.

földjét saját munkájával és saját tőkájével műveli, épúgy tesz szert vállalkozói nyereségre, mint a gyáros, a nemzetközi forgalom számára dolgozó iparos, ki óriási vállalatának élén idegen termelési tényezőkkel dolgozva számít arra, hogy ezek közreműködésének megfizetése után szert teend külön (vállalkozói) nyereségre.

De nem más mint munka jutalmazása a tőkés jutalma is.

A tőkeről mondtuk, hogy az tulajdonkép a természet és munka összműködésének eredménye, már magában termék. Épen ezen sajátságában áll jövedelemhozó természetének titka. Mint a természet szüleménye, magában nem érdemelne jutalmat: de mint munka gyümölcse igenis érdemel. Azt szokták mondani: a tőke takarítás eredménye. -- Igaz, igen sok esetben az, de nem mindig. A mezőgazdasági gép, melyet a gyáros összeállít, tőke, de nem takarítás eredménye, vagyis, hol az a fogyasztástól vonatott el, előbb termelni kellett azt, tehát munkát fektetni bele s ezen munka az, mely a tőke jutalékában jutalomra talál. A tőke az új termelésnél annyi, mint munka: a tőkés akár saját vállalatában, akár idegenében alkalmazza tőkét, együtt dolgozik a munkással: ép azért jutalma is hasonló alapon nyugszik: a termelésnél való részvétel közvetlen jutalma az.

A munka — anyagi ügy, mint szellemi — és tőke tehát azon tényezők, melyek osztozkodnak a termelés eredményében. De ezzel még nem mondtuk azt, hogy ez az osztozkodás azon arányban történik, melyben ezen tényezők a termelésnél közreműködtek. Eltekintve attól, hogy ezen arány nehezen mutatható ki, pontosan tán meg sem határozható: ki kell mondanunk, hogy a javak megoszlása nem mindig jutalmazza érdem szerint a termelésnél résztvevőt, úgy hogy sokszor szembeszökik az aránytalanság érdem és jutalom közt. — De ezen aránytalanság lehet igazságtalanság a moral szempontjából, de nem az gazdasági szempontból. Az egyes tényezők viszonylagos jutalma tisztán a gazdasági élet mindenkori alakulásának kérdése: belejátszik itt ezer meg ezer körülmény, s az eredmény kinyomata hosszú harcoknak, melyek az egyes termelési tényezők birtokosai közt folytak.

Innét van, hogy a mondott megoszlási alakok tételeinek abszolút és relatív nagysága folytonos változásnak van alávetve; előre, a termelés pillanatában meg nem határozható. A tudomány mindössze arra szorítkozik, hogy megjelölje azon körülményeket, me-

lyek befolyása az egyes megoszlási alakokra lényeges jelentőséggel bír és hogy meghatározza azon végpontokat, melyeken felül a megoszlási tételek nem emelkedhetnek, illetve melyeken alul nem szállhatnak. Ezen maximal- és minimal-tételek mellett, mint bennünket kölcsönösen érdeklő, ott vannak az egyes megoszlási alakok átlagai, mint amelyek kifejezik, hogy minő jutalékot kap az egyes termelési tényező rendes körülmények közt, tehát a zavaró — kedvező és kedvezőtlen — okok közbenjötte nélkül. Mind ezen tételek megállapítása rendkívül nehéz, egyszer mindenkorra nem is képzelhető: de úgy elméleti, mint gyakorlati szempontból rendkívüli fontosságú feladat.

5. §. A járadék fogalma.

A járadék nem egyéb, mint a földjáradék fogalmának általánosítása¹, oly fogalom, melyet a tudomány egy már meghonosult kifejezés értelmének megváltoztatásával teremtett.² A földjáradék kiterjesztését a gazdasági életről egyéb mutakozó hasonló alakokra lehetővé teszi, annak az az ismertető jele, hogy az valami felesleg a termelési költségeken túl; felesleg, mely előáll mindkét nemű munka és a tőke jutalékának a termelés eredményéből történt levonása után. Hogy hasonló feleslegek nemcsak az östermelésnél, hanem a termelés minden képzelhető ágában előállhatnak, azt nem kell hosszasan bizonyítani. Az elméletben ily irányu tapogatózás korán észrevehető.³ Egészen határozottan a járadék fogalmának általánosítása először Hermannál mutatkozik;⁴ következetesen keresztül vitték azt Mangoldt és — csaknem egy időben — Schäffle, mely utóbbi egyttal a járadék közgazdasági jelentőségének kellő világításba helyezése körül szerzett nagy érdemeket.

¹ Schäffle: »Theorie der ausschliessenden Absatzverhältnisse« 34. és 38. lap.

² Az angol »rent« ige csak bérlést jelent s a főnév megfelel a haszonbérnek, általánosabban a föld jövedelmezőségének.

³ Schäffle: »Theorie der ausschl. Absatzverhältnisse.« V. f. 39. 46. l.

⁴ Berens: »Versuch einer krit. Dogmengeschichte der Grundrente.« 186—189. l.

A járadék természetét s annak szükségét, hogy e fogalmat a gazdasági élet minden ágára kiterjesszük, legjobban felvilágosítja a járadék keletkezésének vizsgálata. E czélból vissza kell nyulni a forgalom gazdasági jelenségeire.

Láttuk már, hogy a gazdasági javak a forgalom szempontjából két nagy kategóriára oszlnak: oly javakra, melyek árát az előállítási költségek szabályozzák, és olyanokra, melyek ára e költségektől teljesen független. Ez utóbbi osztály ismét két alosztályra szakad; egyiknél a kínálat a keresletnek megfelelően valamely okból ki nem terjeszhető, a másiknál ellenben a kínálat a kereslet csökkenése vagy épen hiánya daczára meg nem szorítható: amott a kínálat, itt a kereslet van előnyben: ott ritkasági, itt szükségárák állanak elő. Mi csak az első alosztályra leszünk tekintettel; szükségárák a járadék keletkezését már ma-gokban kizárják.

Az első nagy osztállynál az árra nézve azon termelő termelési költsége az irányadó, kinek költségei a többi termelőkéhez arányítva, a legnagyobbak, de kinek termelésére a keresletnek még szüksége van. Ezen költségmérvet rövidség okáért legnagyobb szükségés költségnek szokás nevezni.

Ezen törvény szabályozza nemcsak azon javak árát, melyek termelése nem fokozható a költségek aránytalan emelkedése nélkül, mi épen az őstermékeknél az eset, hanem ez szabályozza az arányos költségemelkedés mellett szaporítható javak — pl. az iparcikkek — árát is. Ezt a tételt nem találjuk mindenütt elismerve. Azt mondják, hogy ezen javak áránál a legkisebb termelési költség az irányadó. Pedig nem természetes-e, hogy az iparcikkeknek is oly magas legyen az áruk, mint azt a legkedvezőtlenebb helyzetben termelő iparos költsége megkívánja, amennyiben áruira a fogyasztóknak szüksége van? Mert, ha ez nem így volna, hanem ellenkezőleg csak a legkedvezőbb helyzetben termelő iparosnak termelési költségei nyernének az árban födözetet: úgy az iparosok, egy-két legszerencsésebb kivételével, mindannyian tönkremennének, mert az előállított új érték kisebb volna a termelésnél megsemmisült értéknél. Ez azonban nem áll. A különbség őstermék és iparcikkek közt mindössze csak az, hogy az őstermék ára emelkedő irányzattal bír: oly irányzattal, hogy idővel nemcsak a mai legkedvezőtlenebb termelés költségei, hanem azon

felüliek is megtérítést kapnak, épen mivel a növekedő szükséglettel a termelési költség aránytalanul nő: míg ellenben az iparczik-
kek ára oly mozgást tanusít, melynélfogva idővel a most legcse-
kélyebb termelési költség lesz irányadó. Egy időben és piaczon
azonban mindkétmű terméknel a legmagasabb szükséges ter-
melési költség lesz irányadó.

Azon körülmény, hogy a legnagyobb termelési költség sza-
bályozza az árakat, magyarázata a járadéknak. Ezen költség elég
a legkedvezőtlenebb helyzetben termelőnél munkát, tőkét és vál-
lalkozói fáradságot megjutalmazni. Aki tehát előnyösebben ter-
mel, ezen jövedelmi ágak egyike vagy másika, vagy mindegyike
révén feleslegre tesz szert: a járadék, mint általános jelenség a
javak megosztásánál, megfejtve van.

A javak azon osztályánál, hol a kínálat a keresletnek meg-
felelően egyáltalán nem szaporítható, az ár a termelési költséget
meghaladja. Itt a járadék általános, kivétel nélküli jelenség. Mi-
után ezen javak monopolizáltak (természeteset vagy mesterségeset) ké-
peznek, mondhatjuk, hogy monopolos termelés egyszersmind já-
radékos is. Ebből azonban nem következik, hogy megfordítva is
álljon a tétel: hogy minden járadék monopolra legyen visszave-
zetendő. Ezen hibás felfogással pedig a földjáradék elméleté-
nek is sokat kellett küzdenie.

A járadék most adott levezetése azonban, be kell vallanunk,
abban a hibában szenved, hogy feltételez olyant, mit tulajdonkép
bizonyítani kellene. Feltételeztük volt, hogy a legnagyobb szük-
séges termelési költség magában foglalja a termelőnél résztvett
munka, tőke és vállalkozói fáradság rendes jutalmát. Ez szigo-
ruan véve nem áll; épen azért nem, mert a legrosszabb körülmé-
nyek között termelő esetleg kénytelen beérni a vállalkozói juta-
lom minimal-tételével, s az általa alkalmazott munka és tőke is
— esetleg — kisebb jutalmat kap a rendesnél: már pedig a ren-
desnél alacsonyabb jutalomtételek csak nem képezhetik a válasza-
latat, melyen túl a járadék kezdődik! Kétségtelen, hogy a jára-
dék ezen levezetése — még akkor is, ha a vállalkozói nyereséget
termelési költség gyanánt venni hajlandók vagyunk, nem egészen
szigorú. Annyi azonban világos, hogy az ár és a termelési költség
között mutatkozó különbséget magyarázhatja meg egyedül rendki-
vüli feleslegek keletkezését: hogy, mint Schäffle mondja, a magas

piaczi árak, s a viszonylag alacsony költségek közti tér az, melyen a járadék helyet talál. ¹

A járadék fogalmának a fenti genetikus magyarázatra alapítását találjuk Mangoldt-nál. ² Az ő általa adott fogalmat azért a fentiek alapján nem tartjuk szerencsésnek.

Nem tiszta, nem határozott az a meghatározás sem, melyet Schaffle felhoz, midőn rendkívüli feleslegről, rendkívüli nyereségről szól; ³ oly megjelelései a járadéknak, mint »átalánosán működő ⁴ szabadalmi rendszer« s hasonlók, meghatározást természetesen nem képezhetnek.

A járadéknak tehát oly értelmet kell adni, hogy annak fogalma a termelési költségektől függetlenül, önmagában megállhasson.

Vezérelvül kell szolgálni azon tételnek, hogy a járadék nem önálló megosztási alak, hanem egyszerűen felesleg, többlet az önálló megosztási alakokban: mint magyar neve mutatja, valami olyan, mely hozzájárul a rendes jutalmi tételekhez, azoknak csak mennyiségileg különböző, de minőségileg meg nem különböztethető alkatrésze.

Ezekből folyólag a járadék fogalmát olyképp adhatjuk, hogy az az egyes megosztási alakoknak az átlagos nagyságot meghaladó része: az illető jutalomtételek azon része, mely fenmarad, ha azokból ugyanezen nemhez tartozó összes jutalomtételek számtani középátlányosát levonjuk.

Ezzel elesik a szükség, hogy a járadékot, mint valami »rendkívüli külön nyereséget« tekintve, azt bizonyos mystikus félhomályba hagyjuk burkolózni s ezzel egyuttal előttünk áll a járadék úgy, mint a gazdasági élet, a javak megosztási folyamának legáltalánosabb, legmindennapibb jelensége.

Fogalmunkból folyik, hogy mindaz, mi a javak megosztásánál mint munkabér, tőkekamat, szellemi munka jutalma (vállalkozói nyereség) jut az egyesnek, még nem járadék, de tartalmazhat magában járadékot. Ha ugyanis a mondott jutalékok csak a

¹ »Theorie der ausschliess. Absatzverhältnisse.« 35. l.

² »Grundriss der Volkswirtschaftslehre.« 120. §.

³ »Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirthschaft.« 185. és köv. l.

⁴ »Theorie des ausschliess. Absatzverhältnisse.« 34. l.

rendes mérvet ütik meg, nincs járadék: de mihelyt ezen mérvet meghaladják, és a mennyiben azt meghaladják, járadékkal bírnak. A járadék lételének megállapítása és nagyságának meghatározása a concret esetben tehát feltételezi azt, hogy az illető jövedelmi ág rendes mérvét ismerjük, mi viszont azt tenné szükségessé, hogy az összes hasonnemű jövedelemtétel nagyságát tudjuk s így azok átlagát megtalálhassuk. Még a tőkejövedelemnél, a tőkekamatnál a legkönnyebben menne ez, mert ezen jövedelmi ág niveauja, meghatározott időben és helyen, meglehetősen szabatosággal megállapítható a biztos helyre adott, rövid lejáratu kölcsön kamatlábából. De már a munka átlagos jutalmának kikutatása rendkívüli nehézségekbe ütközik. Különböző nemei a munkának különböző eredményt hoznak létre; különböző előkészületet, különböző erőt kívánnak, különböző veszélyeket rejthetnek magokban: miért is jutalmok tételei nagyon különbözők. Nem kevésbé nehéz a szellemi munka részét a nemzeti jövedelemben kiszámítani vagyis az egyes vállalkozói nyereségeket kipuhatolni: rendkívül pontos könyvvitelt feltételezne ez az egyes részéről, s azon felül kellene, hogy a statisztika ezen könyvviteli adatok birtokába jusson, ami nem igen képzelhető.

Mindezen nehézség azonban nem indokolhatná azt, hogy e miatt a járadék fogalmát elejtsük. A tudomány gyakran kénytelen bevallani, hogy elmélete bármily éles meghatározásokat, megkülönböztetéseket adjon is, ezek alkalmazása a gyakorlati életben a lehetetlenséggel határos. Azonban ezen körülmény nem zárja ki az ily meghatározások, megkülönböztetések elméleti és gyakorlati fontosságát. Így vagyunk a járadékkal is.

A nemzeti jövedelem megoszlási alakjai tehát, szorosan véve, vagy járadékosak vagy a járadék ellenkezőjével — negatív járadékkal¹ — vannak összekötve, amint az átlagoston felülemelkednek vagy azon alul maradnak. A valódi átlag concret esetben épúgy nem fordul elő, mint nem lehet megtalálni az életben a statisztika átlag-emberét.

¹ Disrente, melynek megfelelő magyar kifejezés tudtunkkal nincs.

6. §. A járadék nemei.

Azon alaposztályozás mellett, mely a járadékot a szerint különbözteti meg, amely megoszlási alapalkzatnak feleslegét képezi — tehát munka-, tőke-, jutalom- és vállalkozói nyereség-járadékot sorol fel, — megtehető a járadék osztályozása a keletkezésének alapjául szolgáló okok szerint.

Annak, hogy valamely jövedelemalak járadékkal bir, minden concret esetben ezer meg ezer különböző oka lehet. A járadék osztályozása tehát ezen okok alapján különböző lesz, azon szempont szerint, melyből épen ezen okokat osztályozzuk.

Legszembeszökőbb megkülönböztetési alap talán az, hogy a járadékképző okok egy része a termelő személyében keresendő, a másik része pedig független ezen személytől. — Egy kitünő, a tudomány mai színvonalán álló gazda képes járadékot mutatni fel oly telken való termelésnél, melyen a közönséges gazda veszte séggel dolgozik; míg ellenben egy nagy város közelében fekvő gyümölcsös kert járadékot hozhat akkor is, ha gazdája a rendes gazda igyekezetével és szorgalmával sem bírna. Az első nemét a járadéknak, mely tehát a gazdálkodó alanyhoz kötött, *alanyi*¹ — a személytől független nemét pedig *tárgyi járadéknak* lehetne nevezni. Mintán pedig az első alak mintegy a gazdálkodó alany érdemeinek jutalma, szemben a másik, meg nem érdemelt alakkal, megérdemelt járadéknak is nevezhetjük. Szokás a járadék szót csak a meg nem érdemelt jövedelem-feleslegre is alkalmazni.

A járadék ez utóbbi nemét, a tárgyi járadékot, viszont lehetne, az alapjául szolgáló okok összefoglalásával, conjunkturalis járadéknak is nevezni. Conjunktura alatt értve összefoglalatját mindazon gazdasági, technikai, társadalmi és jogi feltételeknek, melyek mai magángazdasági rendszerünkben a javak termelésére és forgalmára, valamint megoszlására lényeges befolyást gyako-

¹ Walcker: »Sociale Frage« (12. 1.) című művében ezen megjelöléseknek egészen más értelmet ad, amennyiben tárgyi földjáradék alatt a Ricardo-féle földjáradék egész mérvét, jelesen a tőkésíthető haszonbért érti, alanyi alatt pedig csak azon részét, mely az utolsó birtokváltozás óta, tehát az új tulajdonos személyében, — hogy ezt a kifejezést használjuk, — képződött. Lásd Kautz: »Nemzetgazdaságtan« I. rész. 101. §.

rolnak, anélkül, hogy a gazdálkodó alany akarata, tevékenysége tekintetbe jönnön. — A conjuncturáról mondja Wagner,¹ hogy az a termelés és fogyasztás mellett mint harmadik főtenyező határoz a gazdálkodó alanyok vagyonának változása, növekedése és fogyása felett. A conjunctura nagy befolyása éppen a mai közgazdaság egyik jellemvonása. A különböző magán- és nemzetgazdaságok oly szorosan vannak egymással összeforrvá, hogy minden változás az egyikben változást von maga után a másikban: itt emelkedik, ott süllyed a gazdaság vagyoneje, egyik jószág értéke nő, a másiké csökken — anélkül, hogy a termelő minderről tehetne. A conjunctura ezen értéktermelő és értékmegsemmisítő hatása a nemzetgazdaság elméletében kellő méltatást még nem nyert, általában a conjunctura tanának kellő kidolgozása még a jövő feladata, pedig e tan nélkül a nemzetgazdaság — első sorban a javak megoszlásának rendszere — teljes nem lehet.

Meg kell itt jegyezniünk, hogy a járadék elméletének megteremtői az alanyi és tárgyi járadékot egymástól el nem különítik, sőt az által, hogy minden járadékot praemiumnak tartanak, tárgyi járadék létét előre kizárják. — Mangoldt úgy jellemzi a járadékot, hogy az oly jutalom, mely a nemzetgazdaság fejlesztésére vezető legjobb alkalmak éleslátásu felismerése és tetterős kihasználásának van kilátásba helyezve.² Schäffle azt mondja, hogy a járadék azon külön nyereség, mely a társadalom változó szükségleteinek szabályszerű, kellő időben és összhangzatosan való ellátásáért jár,³ jutalma oly produktív erőknak, melyek nemzetgazdasági előhaladást mutatnak fel és az által különösen kedvező keletet érnek.⁴ A földjáradékról pedig ugyanó úgy nyilatkozik,⁵ hogy az minden tartóssága és emelkedése mellett is nem egyéb, mint folytonos és folyton vitássá tett győzői jutalom a gazdasági választás és a terület helyi kifejlődéseért folyó örökös versenyben.

Mindezen jellemzései a járadéknak csak az általunk úgynevezett alanyi járadéokra illenek. Már pedig a mindennapi élet

¹ »Allg. od. theor. Volkswirtschaftslehre«, I. Th. 2. Kap. 76. §.

² »Grundriss der Volkswirtschaftslehre.« 126. §.

³ »Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft.« Tübingen 23. k. 169. l.

⁴ »Theorie der ausschliessenden Absatzverhältnisse.« IV. r. 26. l.

⁵ Ugyanott VII. r. 81. l.

ezer és ezer példát mutat oly külön jutalmakra, melyek a jutalmazott legkisebb tevékenysége nélkül állottak elő. Csak a földjáraadék terén maradva, kérjük, mi része van a földtulajdonosnak abban, ha a buza ára felmegy, ha földje mellett vasutat építenek, ha városi telke egy szabályozási terv keresztülvitele folytán belesik a főforgalmi vonalba? Száz eset közül kilenczvenkilencben semmi. Az ily járadék lehet előre látott — ez is aránylag ritkán — de nem lehet megérdemelt.

A járadék oly nemének létezését, mely érdemre vissza nem vezethető s így praemiumnak sem tekinthető — elvitatni nem lehet.¹ Kénytelenek ezt többé-kevésbé nyíltan beismerni maguk a praemium tanának megalapítói is.²

Nem nehéz megfejtetni annak az igyekezetnek az alapját, melylyel a járadék tanának első általánosítói azt gazdasági érdeknek jutalma gyanánt feltüntetni akarták. Magának az új megoszlási kategóriának létjogát óhajtották ezzel megalapítani. Feledték azonban, hogy a gazdasági életben is úgy van, mint mindenütt a valóságban: érdem és jutalom nem fedik egymást. Feledték, hogy a javak megoszlása nem az emberi igazságszolgáltatás remeke; hogy az azt szabályozó törvények nem az emberi morál törvénykönyveiből vannak véve. *S alig tévedünk, ha azt hisszük, hogy a járadék általánosított fogalma azért nem nyert megérdemelt elterjedést, mert ezen fogalom egyoldalú, a gyakorlat tüneményeivel össze nem hangzó jelleggel lépett fel: a praemiumjel-*

¹ Schäffle később maga is beismerte, hogy a földjáraadék praemiumszerű hatásának igazolásánál átlépte a határt. »Bau und Leben des socialen Körpers.« III. 390. l.

² Így Mangoldt »Grundriss der Volkswirtschaftslehre.« 125. §. felhozza, hogy a járadék a jólét emelkedésével s a kereslet növekedésével emelkedik. Ez pedig már nem a termelő érdeme. Schäffle pedig épen azon műben, hol a járadék praemium jellegét a legmesszebbre menőleg hangsúlyozza, a »Theorie der ausschliess. Absatzverh.« 36. lapján megengedi, hogy a járadék nem mindig tudatos (!) tevékenységen alapul, hanem esetleg a szerencse esélyétől függ. De hozzáteszi akkor is, hogy a járadék jellege ez által nem változik, mert az egész közgazdaságra nézve mindegy, ha a kereskedő a gabna drágulására spekulálva, csak szerencsés számat húzott a sorsjátéknál, vagy ha helyesen látta is előre a jövő gazdasági helyzetet. Ámde ez utóbbi példánál kérjük: vajjon mi érdeme az illető kereskedőnek abban, ha a gabna csakugyan megdrágul? S ha nincs neki benne érdeme, miért kap jutalmat — praemiumot — érte?

leg erőszakolása volt a járadéktan elfogadásának legnagyobb akadályja.

Hozzátehetjük még, hogy a közgazdaság a járadék mondott két neme közül csak a tárgyi alakkal foglalkozik. Az alanyi járadék alapja az illető termelés helyes vitele, ez pedig az illető gazdasági ág technikájának kérdése, tehát a közgazdaság elméletéhez nem tartozik.

Nem szabad felednünk, hogy a járadék minden egyes termelésnél más és más lehet; sőt az egyik termelés lehet járadékos, míg ugyanazon gazdának ugyanolyanmü termelése máskor veszteséggel járhat. Állandóan űzött termelésnél azért legnagyobb fontossága a kérdés, vajjon átlag van-e és ha van, minő nagy a járadék? Ezen átlag persze az alanyi és tárgyi járadéknál külön-külön képezhető: az első átlag az illető gazdálkodó alany produktivitásának mértékét képezhetné, az utóbbi az illető termelés produktivitásának mértékét adná. Ezen utóbbi átlag a köz szempontjából nagy fontossága. Előáll, ha a concret járadékok számtani középátlóját vesszük az illető termelésnél. Ezen átlagnál az alanyi járadék eltűnik — a jó és rossz gazdák átlaga épen a közönséges gazda — s marad a tárgyi járadék a maga tisztaságában. Ezen átlagjáradékot, szemben a concrettal, mint absztrakt járadékot tekinthetjük, s ily alakban az elméletben vele sokszor találkozunk.

Az adott felosztások mellett a gyakorlati élet szempontjából nagyon szükséges azon osztályozás, melynek a járadék megkötöttsége szolgál alapul. A megkötöttség alatt általában jogi vonatkozást értünk: a járadék forrása felett való rendelkezhetőség jogi lehetőségét. Gyakorlati jelentősége ezen felosztásnak épen az, hogy ezen járadék a jogosított személynek lehetővé teszi a járadék forrásának tőkésítését, bérbeadását stb., szóval alkalmas a járadék élvezésére az annak alapjául szolgáló termelésben való részvét nélkül.

A megkötött járadék természeténél fogva állandóbb valami, mint a meg nem kötött. Ezen körülmény növeli ezen alak gazdasági fontosságát és kapcsolatban annak említett sajátosságos jogi természetével, oka annak, hogy a megkötött járadék legfontosabb neme, a földjáradék, mint valami egészen külön alak lőn tárgyalva a javak megosztási rendszerében, egyenlő szerepet vitt a munka

és tőke jutalékát képező megoszlási alakokkal, melyektől pedig épen alapjellemvonása, a járadékosság, kedvező termelésnél egészen élesen elválasztja.

7. §. A Ricardo-Thünen-féle földjáradék helye a járadék rendszerében.

Hogy a Ricardo-Thünen-féle földjáradék a járadék általánosított fogalma alá tartozó alak, azt alig szükséges bizonyítani. Legvilágosabban kitűnik ez Ricardo példájából: ¹ »ha két telek közül az egyik 100, a másik 90 quarter gabnát terem egyenlő munka és tőke alkalmazása mellett, úgy — hacsak két különböző tőke-nyereségtételt nem veszünk fel, ² — mondja — az első föld terméséből 10 quarter gabna vagy csereértéke kell, hogy levonassék a termelő nyereségéből, s ez a járadék.« Nem is kell mondanunk, hogy ez a járadék az az átlagos jutaléktétel feletti rész, melyet az illető termelés a termelésben részvételért nyújt.

A Ricardo-Thünen-féle földjáradék tehát járadék és pedig az őstermelés járadéka. Úgy Ricardo, mint Thünen csak a földművelés és bányászat céljaira szolgáló föld járadékát vizsgálták: (elméletek tehát az őstermelési járadékra szorítkozik.

Adott osztályozásunk szerint a járadék lehet munka anyagi és szellemi) és tőke jutalmának járadéka. Az őstermelésnél mutatkozó járadék ennek megfelelőleg lehet az őstermelésre fordított munka- (vállalkozói nyereség) és tőke-jutalom járadéka.

Kérdés azonban, a Ricardo-Thünen-féle földjáradék csakugyan magában foglalja-e az őstermelésnél közreműködő három jutalmazandó tényező járadékát?

Ricardo maga a földjáradékot ismételten tőkenyereség (profit) névvel jeleli. E kifejezés tudvalevőleg a saját vállalatban alkalmazott tőke jutalékát jelenti, vagyis osztályozásunk szerint összefoglalatját a tőke és a termelést vezető szellemi munka jutalmának. Fenmarad tehát a kérdés, hogy ezen két tényező közül melyik jutalékának járadékáról van tulajdonképp szó?

¹ »Principles« stb. II. rész.

² Ilyen kétféle nyereségtétel létezését azonban pár sorral alább határozottan kétségsbe vonja Ricardo.

Ha Ricardo azon bevezető tételéből¹ indulunk ki, mely szerint a földjáraadék az a része a föld termékeinek, mely a földtulajdonosnak a föld erői használatáért fizettetik, úgy azt kell mondanunk, hogy csak a vállalkozói nyereség (szellemi munka) járuléka képezi a Ricardo-féle földjáraadékot, a munka és tőkejuttalom esetleges járuléka oda nem tartozik. Mert először is abban, mit az őstermelő vállalkozó rendes körülmények közt — mit Ricardo mindig odaért — a föld tulajdonosának haszonbérül fizet, tőke jutaléka egyáltalán nem fordul elő, ép oly kevéssé tehát járulékos jutaléka. A vállalkozó munkát és tőkét elébb kifizet, ha járulékot is fizet rá, az az ő dolga: a tulajdonosnak csak a fenmaradó vállalkozói nyereség rendes tételén felüli részt — a vállalkozói nyereség járulékat — fogja átadni. De másodsor maga Ricardo határozottan kifejezi, hogy az, mi a telekbe fektetett tőke megfizetését képezi, — nem földjáraadék.

Ha ellenben Ricardo azon meghatározását vesszük figyelembe, hogy a földjáraadék az a különbözet, mely a kérdéses s a még művelés alá vett legrosszabb föld hozadéka közt fölmerül, úgy legalább is kételkednünk kell azon, hogy nem értette-e oda Ricardo az ő földjáraadékához a tőke esetleges külön járulékat is. Mert, mint láttuk, a legrosszabb helyzetben termelő földje sem a munkásnak, sem a tőkésnek, ki tőkáját belefektette, sem a vállalkozónak járulékos jutalmat nem ad; a jó föld ellenben mindhárom járulékkal szolgálhat: a különbözetben tehát mindhárom járuléknem benne lehet.

A különbözeti — differential — földjáraadék tehát tágabb fogalom, mint az elébb említett, szintén Ricardo-féle földjáraadék. Sőt, tekintve épen, hogy a legrosszabb föld esetleg a járulékok ellenkezőjét, az átlagtételnél alacsonyabb munka- (anyagi és szellemi) s tőkejutalékokat ad: a csak valamivel jobb föld különbözeti járulékokat mutatna fel anélkül, hogy fent adott meghatározásunk szerint járulékról szólhatnánk, s ha ezen különbözet az idegen anyagi munka és tőke nagyobb megjutalmazására lenne fordítandó (mi nagyon valószínű eset), úgy a földtulajdonos a Ricardo-féle járulékok jutalmában nem részesülhetne.

Az ellentétet, mely Ricardo kétféle meghatározásában rej-

¹ »Principles« stb. II. r. mindjárt elől.

lik, az elmélet nem feszegette, hanem az első — tehát szorosabb — értelmet fogadta el és a földjáradékot csak a munka és tőke jutalékának levonása után kezdi számítani. Annyival elfogadhatóbb álláspont, mert Ricardo maga különbözeti járadéknál két telek hozadékának különbözetét adott — tehát egyenlő — munka- és tőkemenyiség mellett veszi irányadóul; feltehető tehát, hogy ezen tényezők jutalékát átlagosnak tekinti.

Feleletül már most felvetett kérdéseinkre azt állíthatjuk, hogy a *Ricardo-Thünen-féle földjáradék az őstermelésnél a vállalkozó (szellemi munkás) jutalmának járadéka és semmi több.*

Nem ily nehéz a felett dönteni, hogy a Ricardo-Thünen-féle földjáradék adott megkülönböztetésünk szerint tárgyi vagy alanyi járadék-e, vagy éppen e kettő összetétele? Kétségtelen, hogy concret esetben minden földjáradék alanyi és tárgyi járadék combinációja, hogy két telek hozadékának különbözetében benn rejlik a jobb vagy rosszabb gazdálkodás hatása. De éppen Ricardo, ki a földjáradékot a természet különböző bőkezűségéből vezeti le, és Thünen, ki e mellett a fekvés befolyását is hangsúlyozza, nyilván csakis a tárgyi járadékra gondoltak.¹

Hogy a Ricardo-Thünen-féle földjáradék kötött járadék, azt a fentiek után nem is szükség mondanunk.

Megjegyezzük végre, hogy a Ricardo-Thünen-féle földjáradék, különbözeti járadék alakjában legalább, nem terjed ki a monopollal (akár legyen ez természetes, akár mesterséges) bíró termelésnél előforduló járadéokra, mert itt a legnagyobb termelési költség árszabályozó hatással nem bír.

8. §. A földjáradék általánosított fogalma.

Visszatérve rendszerünkhöz: a járadékot ott láttuk a megoszlási alakok közt, nem mint önálló tagot, hanem mint többletét az eredeti alakoknak. Ilyen megoszlási többlet a termelés minden

¹ Kautz ezt a fogalomba határozottan felvette, lásd: »Nemzetgazdaságtan« I. r. 101. §., hol a 3. sz. jegyzetben (4-ik kiadás) világosan ki van mondva, hogy a földműves vagy gazda átlagos ügyességét kell alapul venni, mert ügyetlen gazdánál semmire szállhat le a járadék, igen ügyes és szemesnél pedig a rendesnél jóval magasabb lehet.

nemenél előfordulhat, s azért szólhatunk úgy őstermelési, mint ipari, kereskedelmi járadékról.

Ezen alakok mellett azonban éppen a Ricardo-Thünen-féle földjáradék nagy fontossága, s a tényleg már megtörtént és vérré vált kiterjesztése az épületek és utak telkéül szolgáló földre: szükségessé teszi a földjáradék fogalmának külön járadéknevezésként való felállítását és körvonalozását.

A földjáradék ezen kiterjesztésében a döntő tekintet csak a járadéknak a földhöz való kötöttsége lehet. *Mihelyt tehát valamely megosztási alak — földhöz kötött termelésnél — járadékkal bír: éppen azért, mert ezen járadékos alak a földhöz van kötve: szólni fogunk földjáradékról, amennyiben éppen a járadékot a föld valamely sajátja idézi elő.*

Földjáradék e szerint minden járadék, mely valamely termelésnél szükségelt föld bárminő előnyéből származik. Ha tehát a termelés eredménye éppen azért hoz az átlagosnál magasabb jutalékot, mert az alapul szolgáló föld valamely kedvező hatást gyakorol a termelésre: jelen van az általunk úgynevezett földjáradék.

Mondanunk sem kell, hogy ez a járadék tárgyi járadék: mert konkrét esetben a földhöz kötött termelés mindig bir ugyan — pozitív vagy negatív — alanyi járadékkal, de ez éppen nem a föld sajátjától függő, tehát itt fogalmilag kizárt alakja a járadéknak.

A földjáradék továbbá, adott meghatározásunk szerint, mindhárom megosztási alak járadékainak összege. Mert a földhöz kötött előnyös termelés lehet a megosztásnál a munka, lehet a tőke, és lehet a vállalkozói fáradság különös megjutalmazásának előidézője, valamint lehet az is, hogy mindhárom jutalom meghaladja az átlagost vagyis járadékos jutalmat képez.

Nagy fontossággal, kiváló gyakorlati jelentőséggel bír ezen, hogy úgy mondjuk, tág értelemben vett földjáradék mellett annak az a része, mely csakis a vállalkozói nyereség járadékát foglalja magában. Ezen rész az, melyet a földtulajdonos, ily minőségénél fogva, a termelőtől egyszerűen elkövetelhet azért az engedélyért, hogy telkét a termelés céljára rendelkezése alá bocsátotta: ez a rész, hogy úgy mondjuk, a földhasznbér eszményi tétele. Nagy szociális kérdés, a föld magántulajdonának kérdése függ össze

ezen alakzattal. Ezen alakzat fejezi ki, mekkora a nemzeti jövedelemnek az a része, melyet a társadalom egy, sokszor csekély számu, de mindig hatalmas osztálya, a földbirtokosok osztálya, évente eltehet: a nélkül is, hogy a nemzeti termelésnél személyesen közreműködött volna: pusztán tulajdonjoga folyományakép.

Ez a része a földjáradéknak az, melyet a tudományban eddig földjáradék név alatt kizárólag tárgyaltak: mint ezt a Ricardo-Thünen-féle földjáradék elemzésénél igyekeztünk kimutatni. — *Megkülönböztetés kedvéért ezen földjáradékot szoros értelemben vett, vagy a földtulajdonos által eltehető földjáradéknak fogjuk nevezni.*

A földjáradék ezen két alakjának megkülönböztetése sokszor fontos, mint az a következőkből ki fog derülni. Vannak azonban tételek, melyeknél a földjáradék ezen két neme közt különbséget tenni nem szükséges: ilyenkor mi sem fogjuk a két alakot elválasztani.

9. §. A földjáradék nemei.

Hogy a földjáradék adott fogalmát végig követhessük, mindazon termelési nemeken, melyekben a föld a termelésre szükséges tényező gyanánt jelentkezik és esetleg, mint ilyen, járadék forrásává lehet, szemügyre kell vennünk a föld minden szerepét, mindazon alakjait, melyekben egyáltalán az embernek hasznára válhatik.

Már pedig a föld és kincsei sokfélekép hasznosíthatók: annyira, hogy itt kimerítő felsorolás alig képzelhető. A következő osztályozás csak megközelíteni akarja e czélt.

A föld hasznosításának egyik módja, hogy az ember a földet míveli, azon növényeket termel, melyek legkülönbözőbb szükségletei kielégítésére szolgálnak. A másik mód a föld színén levő kész adományainak egyszerű elfoglalása, akár olykép, hogy a vadon tenyésző növényeket és állatokat ejtjük hatalmunkba, akár az által, hogy a földszinén levő ásványokat gyűjtjük, akár végre úgy, hogy a föld alá bocsátkozva, a föld gyomrának kincseit veszünk birtokunkba. — Ismét más alakja a hasznosításnak az, hogy az ember a földön épületeket emel, akár lakóházat, akár mezőgazdasági, ipari vagy kereskedelmi czélra szolgáló épületet — aklot,

gyárat vagy áruraktárt — akár végre oly helyiséget, mely szórakozási, élvezeti czélokra, vagy pedig a szellemi kiképzés, épülés czéljaira szolgál — táncztermet vagy iskolát. Végre szükséges a föld a közlekedés létesítésére, az utakra — legyenek azok természetesen vagy mesterségesek. ¹

A tudomány eddig a most említett földnemek közül csak a mezőgazdaságilag művelt föld járadékával foglalkozott behatóan. És tagadhatlan, hogy ez a földjáradék leggyakoribb alakja, hogy ezen alakhoz vannak füződve az emberiség legvitálisabb érdekei, s hogy, mint a tudomány története mutatja, az egész földjáradék-tan az idevágó tünemények felvilágosítására állítottatott fel. Az 1815-ben Angliában a corn-law iránt szőnyegre került vita, melyet Malthus és West nyitnak meg, volt a közvetlen indító ok arra, hogy Ricardo nagy művét megírja, s abban a földjáradék örökbecsü elméletét rakja le. Ugyanő szól már külön fejezetben a bányajáradékról, melyet egyébiránt Smith is Ricardo szellemében tárgyalt volt. Később kiterjesztetett a földjáradék tana az épületek telkeire — házjáradék; míg az utoljára említett utjáradék csak napjainkban kezd külön fejtegetés tárgyává tétetni, különösen kapcsolatban a vasutakkal, s ezek államosításának kérdésével.

A telkek ezen megkülönböztetése alapjául szolgál a földjáradék osztályozásának is. Mint később ki fog tűnni, *a földjáradék szempontjából a telkek kétféle osztása elégséges: elégséges az östermelésnél tevőlegesen közreműködő föld és a bárminő termelésnél csak szenvedőlegesen közreható telek megkülönböztetése*, vagyis a most érintett négy osztályból az első kettőnek a másik kettővel való szembeállítását.

10 §. A földjáradék első neméről.

A földjáradék első helyen említett neve az östermelés által nyújtott földjáradék. Ezen alakról nem sok mondani valónk van: meghányta-vetette ezt a tudomány s törvényei megingathatlan alapokra vannak fektetve.

¹ Wagner idézett munkája I. B. Grundlegung 259 l. a földtulajdon kérdésénél hasonló felosztást használ, bár különösen az általunk második helyen említett kategóriánál sokkal részletezőbb.

A földjáraadék ezen neme — amennyiben nem monopoljáraadék — a Ricardo-Thünen-féle differenciális járaadék tipikus alakja. Ott ugyanis, hol az őstermék különböző költséggel állítatik elő s az oly magas, hogy a nagyobb költséget is fedezi, beáll az előnyös termelőnél a járaadék. — Az őstermékek ára nyilván függ a conjunkturától, minden járaadék ezen alapokától, nem a termelőtől. Hogy melyik föld és minő járaadékozt ad: az, mint Ricardo és Thünen alaposan kifejtették, függ a föld természeti minőségétől és a föld fekvésétől.

Az utóbbi tényező szerepét megvilágítani nem szükséges, az előbbire nézve hivatkozunk a már mondottakra. A föld természetes minősége forrása lehet a járaadéknak a jobb földnél: az ilyen egyenlő költség mellett nagyobb termést, egyenlő termést kevesebb költség ráfordításával hoz elő, mint a rosszabb föld. A természet termelési tényező minősége tehát fontos a javak megoszlási tanában, habár külön megoszlási alakot nem alapít is meg. A természet ingyenes közreműködése, épen a közreműködés egyenlőtlenségénél fogva a termelésnél, előidézi a termelők jutalékának egyenlőtlenségét a megoszlásnál.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a természet épen csak közreműködésének egyenlőtlensége által gyakorol befolyást a földjáraadéokra.¹ A természet azon sajátysága, hogy a fokozott termelés a földön csak a költség aránytalan emelkedésével lehetséges, vagyis a csökkenő földtermékenység törvénye, földjáraadékozt adott fogalmunk szerint nem volna képes létrehozni. Ezen törvény lehetségessé teszi, hogy az árak emelkedésével a termelést a helyes pontig fokozó gazda a járaadékozt emelje: de ez csak alanyi járaadék, az átlagos gazda járulékában ezen körülmény nem mutatkozik. Ha a természet egyformán — bár a termelés fokozásával csökkenőleg — működne közre minden telken: úgy — eltekintve a fekvés járaadékától — tárgyi földjáraadék nem keletkeznék, mert a verseny lenyomná az árakat azon pontra, hol a termelés eredménye s a költségek kombinációja épen a legkedvezőbb a termelőre:

¹ Épen ez az, mit Carey belátni nem képes vagy nem akar, midőn azon állításával, hogy a termelés az emberiség szaporodásával mind jobb és jobb földre megy át: Ricardo földjáraadék-tanát megezzáfoltnak hiszi. (>Social Science,« IV. f. 2. §.)

járadékot tehát sem több, sem kevesebb befektetéssel elérni nem lehetne.

De a csökkenő földtermékenység, bár magában nem alkalmas is földjáradék létrehozására: képes előidézni annak emelkedését. Az ok, mely ezt lehetőségessé teszi, ismét csak a természet egyenlőtlensége: itt a földtermékenység csökkenésének egyenlőtlensége. Jobb földön újabb tőke és munkabefektetés, bár aránylag kevesebb eredménnyel jár, de mégis sokkal nagyobb eredménnyel, mint ugyanily tőke és munka újabb befektetése rosszabb telekbe. Ez azon körülmény, mely igazat ad Ricardo¹ ama tételének, hogy a föld csökkenő termékenysége a járadékot emeli, ez azon körülmény, mely miatt Berens² a Ricardo-féle tételt a föld kimeríthetlen erőiről, védelmébe veszi, azt hozva fel, hogy az eredetileg jobb föld előnye a termelés folytatásával, emelkedésével nem szűnik meg, hanem inkább fokozódik.

A járadék azon telkeken, melyek az őstermelés oly ágainak képezik szinterét, hol a termelés egyszerűen csak a természet adományainak elfoglalásában áll: teljesen hasonló³ a földművelés céljaira szolgáló föld járadékával. Itt is előfordul a legnagyobb szükséges termelési költség szabálya folytán előálló járadék és a monopoljáradék. Nem elvi különbség az sem, hogy itt az emberi munka és tőke közreműködése s így a termelési költségek szerepe jelentéktelen — rendszeren legalább⁴ — szemben a természet ingyenes adományaival: oly körülmény, mely lehetőségessé teszi, hogy úgy szólván az egész hozadék tiszta járadék legyen, mi viszont oka azon döntő szerepnek, melyet itt — az ily járadéknál, a természet bőkezűsége visz. S végre megengedjük ugyan, hogy épen a természet ezen döntő szerepe s a emberi közrehatás háttérbe vonulása a magántulajdonosnak ily telkeken sajátos állást ad s ezen intézmény szempontjából ily telkek külön osztályzandók,⁵ — de a földjáradék tanában való külön elhelyezésekre nincs meg a kellő indok.

¹ »Principles« stb. II. fejt.

² »Versuch einer krit. Dogmengeschichte der Grundrente.« 133—141 l.

³ Hangsúlyozza ezt Ricardo »Principles« stb. III. fejezet.

⁴ Már a bányászatról ez sem áll.

⁵ Így látjuk Wagnernél I. 363. §.

11. §. A földjáradék második neméről.

A földjáradék második nagy osztálya azon telkek járadékát foglalja magában, melyek őstermelésre közvetlenül nem fordítottak, hanem valamely termelésnek álló helye gyanánt szolgálnak. *Oly telkek ezek, melyek nem termőerejük és kincseik odaadásával hatnak közre a termelésnél, hanem csupán szenvedő állást foglalnak el, csupán lehetővé teszik a termelést az által, hogy annak helyet adnak.*

Ezen telkek, mint láttuk, ismét többfélék: leggyakoribb és legfontosabb alak mindenesetre a beépített telek — épületek — vagy, mint rendszeren mondják, a városi telek,¹ melyre ezennel áttérünk, megemlítve, hogy ezen telkek járadékával, kapcsolatban az adózás kérdésével már Smith² és Ricardo³ is foglalkoztak, anélkül azonban, hogy sajátos jellegét, az óriási különbséget ezen és az őstermelési járadék közt, kiemelték volna.

Az épületjáradék tehát — a földjáradék adott általános fogalmának megfelelően, — az a járadék, melyet a telek beépítése, mint a termelés egy neme, azért hoz, mert épen a telek előnyös fekvéssel bír.

Az épület, mely valamely telken emeltetik, mint már említettük, szolgálhat termelési — őstermelési, ipari, kereskedelmi — célokra, de szolgálhat fogyasztási célokra is, azaz lakásra vagy egyéb célra, mely célok közös ismertető jele csak az, hogy (anyag) termelést nem képeznek — templom, képcsarnok, színház, muzeum stb.

E szerint szükségessé válik az épületek két felé választása a termelésre vagy fogyasztásra való rendeltetésök szerint.

Először a termeléshez szükséges épületek telkeiről szólva, világos, hogy ily telkek járadékáról csak úgy beszélhetünk, ha maga az őstermelés, ipari- vagy kereskedelmi vállalat járadékot

¹ Úgy látszik, a praedia rustica és urbana közötti római jogi megkülönböztetés nyomán. Hogy a telek rendeltetése és nem fekvési helye az irányadó, természetes.

² »Wealth of Nation.« V. k. II. r. I. cz.

³ »Principles of pol. Ec.« stb. XIV. f.

hoz, de e mellett *feltételezve van az is, hogy az illető termelés azért járadékos,*¹ mert épen az épület telke előnyös helyzetű.

A termelésre szolgáló épületek járadékának megállapítása a concret esetben tehát igen nehéz: mert az illető termelés járadékának megmérésén kívül szükséges, hogy ezen járadék oka is kimutatható, s a mennyiben ezen okok közt a vállalat színtere, az épületek is szerepel, ennek járadékhozó befolyása meghatározható legyen.

Úgy az őstermelés, mint az ipar és kereskedelem szükségessé tehetik épületek emelését. — A földművelésnél látjuk a földművelési eszközök elrakására szolgáló épületeket, pajtákát, színeket; míg a terméknek a beszedéstől az elárusításig az időjárás viszonyosságai ellen oltatul szolgáló csürök, magtárak már kereskedelmi jellegű rendeltetéssel bírnak. Az állattenyésztés ismét aklok, ólak, istalók emelését teszi szükségessé. Az ipar műhelyekre s gyárakra nagy területeket vesz igénybe, s ezek mellett ott állanak a kereskedelmi czélokra szolgáló épületek: áruraktárak (közraktárak), boltok, vásári bódék telkei.

Nem szabad felednünk, hogy magok ezen telkek a termeléshez kincseikkel, természeti erőikkel nem járulnak: magukban inkább terhet képeznek a termelésen. De járadékhozók lesznek az által, ha fekvésök a termelés szempontjából előnyös. Ez a földjáradék tehát nem egyéb, mint a fekvésnek (a conjunktura által teremtett) járadéka, s mint ilyen, különbözeti járadék: az átlagos jószágú és az illető előnyös fekvés által előidézett termelési különbözet eredménye.

A második alosztály a lakóházak s egyéb a termelésre nem szolgáló épületek telkének járadéka. Ezen alak, különösen pedig a lakóházak telkének alakja a leggyakoribb s a legnagyobb gyakorlati jelentőségű, miért is az elmélet a földjáradék tanát ezen alakra is kiterjesztette.

A lakóház járadéka szintén, mint minden járadék, járadé-

¹ Midőn itt járadékos termelésről szólunk, tulajdonkép rövidített kifejezést használunk. Nem a termelés járadékos, hanem a megoszlási alakok bírnak járadékkal. Járadékos termelés helyett azt kellene tehát mondanunk: a közreműködött (jutalmazandó) tényezőknak járadékos jutalékot nyújtó termelés. — Fenti kifejezés azonban, kényelem szempontjából, nagyon alkalmas; csak valódi értelmét nem szabad szem elől téveszteni.

kos termelés eredménye: a járadékos termelés itt épen a lakóháznak (bizonyos helyen való) építése. A járadék oka az, hogy az épületet használók által fizetett lakbérek oly magasak, miszerint nemcsak a termelés költségeit fedezik, tehát az építés körül felmerült munka, tőke és vállalkozói fáradság megkapja a maga rendes jutalmát, hanem ezen kívül marad valami: a földjáradék.¹

Ezen földjáradék azonban nem a Ricardo-Thünen-féle földjáradék. Az utóbbi abban a körülményben leli forrását, hogy a termék ára (ugyanazon piacon) egy, a termelés költsége különböző. A lakóház járadékánál az épület értékesítése — a lakberek nagy változatosságánál fogva, a legkülönbözőbb, a mellett hogy a termelési költség — a lakház felállításának költsége — egészen egyenlő lehet. Ott akkor van a földjáradék, ha a termék ugyanazon mennyisége kisebb költséggel állítottatott elő, mint más telken; itt ellenben oly telek mutat fel járadékot, melyen az arra épült ház magas béreket hoz, habár maga az építési költség egyenlő vagy még valamivel magasabb is. Nagy városokban, több emeletű ház építése aránytalanul többbe kerül, mint kis városban, földszintes házé: de a lakbér magassága lehetővé teszi ott a járadékot, míg annak alacsonyága ilyent itt keletkezni nem enged.

A termelési költség nagysága tagadhatlanul befoly a lakházteleknél is a járadék nagyságára: a mennyiben a földjáradék nem keletkezik addig, míg az épület-alkotási és fentartási költsé-

¹ Az őstermelési és lakházjáradék közt a technikai különbség abban fejlík, hogy az elsőnél a termelés (legalább rendszeren) évente újra történik s az évi termés eladásával be van fejezve: az utóbbinál ellenben a termés (az építkezés) csak egyszer történik, gyümölcsözése azonban az évi bérösszegben addig tart, míg az épület fennáll. Szorosan véve természetesen az épületnél is tatarozás címén később új, meg új termelés lesz szükséges, mely azonban az eredeti építés mellett csak pótlás jellegét viseli. Egyebekben a földjáradék ezen két neme egymással megegyez. Úgy az őstermelésnél, mint a laképítésnél csak egy vállalat van, mely az átlagos termelésnél előnyösebb: úgy ott, mint itt végezheti a termelést más személy is, mint a föld tulajdonosa, de akkor a termelés fölőlegét a földtulajdonosnak kénytelen haszonbér alakjában átengedni. A lakháztelken, Angliától eltekintve, leggyakoribb az az eset, hogy a termelést más személy végzi, ez azonban annak befejeztével, vagyis az épület elkészültével azonnal kielégítést nyer s az épületnek hasznát már a földtulajdonos veszi: ez esetben a fizetett lakberek egy része az épület árának kamatja, egy része a tatarozás, mint újabb termelés megtérítése s csak a fennmaradó rész a földjáradék.

gek ki nem kerülnek, illetőleg az építkezés, mint vállalat, a részes munkás, tőkés és vállalkozó rendes jutalmát meg nem adja.

Feltéve, hogy egy városban a város szélén fekvő lakóházak nem volnának nagyobb bér mellett kiadhatók, mint amely az építési és karbantartási költségeket fedezné s a vállalati rendes nyereséget adná meg: úgy ezen bér a termelési költségeknek megfelelő volna. Ámde ez a bér a legkevésbé sem irányadó a város belsejében, a forgalmi fővonalakon fizetett bérre nézve. A város határán a bér soká változatlan maradhat, míg az alatt a központon megkétszereződik az. Lehet, hogy fejlődő városban egyideig a házbér mindenütt jóval magasabb, mint az említett minimalis tétel, s ha aztán a verseny folytán az új építkezések következtében valahol a város szélén ismét leszálna ezen pontig: nincs kizárva, sőt valószínű, hogy a város közepén egyidejűleg emelkednék a földjáradék, bár a termelési költség maga s vele a város szélén a lakbér legkevesebbet sem változott. — Senki sem fog építeni, ha nem számít arra, hogy vállalkozói fáradsága majdan lakói által a bérben meg fog téríttetni: de a járadék, melyet egy más, jobb fekvésű telek beépítője huz, nem azon különbözet, melyet a két telek beépítésének költsége mutat. A háztelek azért hoz járadékot, mert a lakások drágák, drágábbak, mint más telken; az őstermelési célra fordított telek azért hoz járadékot, mert olcsóbban hozta elő ugyanazt a termékmennyiséget, mint egy más telek. Míg tehát itt a termelés költsége dönt, addig ott ez a szempont teljesen a háttérbe szorul.

A lakóháztelek járadéka monopoljáradék: a természetes monopolit előidéző körülmény a telek fekvése. Hogy minő fekvés előnyös: azt a conjunctura név alatt összefoglalható ezer és ezer körülmény összehatása dönti el: tény az, hogy a lakberek változnak a telek fekvése szerint, melyen a lakóház áll. S miután egy és ugyanazon fekvéssel csak egy lakóház birhat: a lakóház-telek monopolos telek. Míg a gabnának ára egy, akárhol termelt is az, és nagyobb nem lehet, mint a legrosszabb helyzetben termelő költségének megfelelő: addig a lakóházak használatának ára irányul azok pénzben megbecsülhető fekvési előnye szerint és csak a lakást keresők fizetőképességében találja határát.

A lakóháztelek mellett a beépített telkek egyéb, fogyasztási célra szolgáló alakjai csak mint különlegességek tűnnek fel. Ily

telkek járadéka a gyakorlatban ott fog csak mutatkozni, hol azok bérbevételnek, s csak annyiban képezend az általunk adott fogalom szerint földjáradékot, a mennyiben a kereslet az épület telkeért épen a hely kedvező fekvése okából hajlandó külön bért (nem az épület, mint vállalat, rendes jutalékát képező díjat) fizetni. — Ezen járadék szintén monopoljáradék. Utalnunk kell e helyen a következő szakaszban foglaltakra.

Az épület-telek mellett legfontosabb alakja a nem őstermelésre használt, hanem valamely termelés egyszerű állóhelyét képező teleknek az ut gyanánt szolgáló telek. Ezen teleknem, mai leggyakoribb alakjában, a mesterséges utnál, annyiban nagyon hasonlít az épületelekhez, amennyiben bizonyos átalakítást, hogy ne mondjuk beépítést tesz szükségessé: mint azt pl. a vasutaknál látjuk.

// Az utaknál a földjáradék szempontjából is meg kell különböztetni a természetes és mesterséges utat. Az elsőt a természet adta, tehát létezése magában nem termelés: nem termelés személyeknek (esetleg járműveken) egyszerű közlekedése sem: járadék forrásává tehát magukban nem lehetnek. De ha összefüggésbe jönnek a termeléssel: mi az áruk szállításánál történik — amennyiben ezen szállítás járadékos és pedig épen az utirány valamely előnyénél fogva járadékos vállalat, úgy a földjáradékról fogunk szólhatni. — Ugyancsak keletkezhetik földjáradék személyek szállításánál is, amennyiben az járadékos vállalatkép jelentkezik s ezen járadék az uttelek fekvéséből származik.

Mesterséges utaknál a termelés már maga az ut kiépítése: ezen termelés akkor járadékos, ha a szállítás — legyen az akár személyek, akár áruk szállítása, — valamely különös előnnyel jár: földjáradék azonban e járadékból úgy lesz csak, ha az előny épen az uttelek előnye. A járadék itt is a fekvés járadéka s mint ilyen monopolos járadék.¹

Az utjáradék tehát lényegileg azonos az épületjáradékkal és pedig a termelési célra szolgáló épület járadékával; kivéve mégis azon esetet, hol az ut egyedül fogyasztási célt tölt be, pl.

¹ Városokban fizetett kövezetvám már jogi monopolon alapuló földjáradék levén és nem természetes monopol kifolyása: ide nem tartozik.

sétaut: amennyiben ily utat használók érte valamit fizetnének, ez a járadék a lakóház stb. járadékának felelne meg.

Osztályunk még nem említett alakjairól röviden megemlékezendők, megjegyezzük: hogy a termelés színtereül szolgáló, de be nem épített és út gyanánt nem használt telek: pl. vásártéri, tüzi- vagy épületfatele, kőlerakóhely stb. járadéka tekintetében az áll, mi a termelésre szolgáló épületekre, s ezért csak arra kell utalnunk. — A különbség csak az, hogy itt az építés szüksége elmaradván, a termelés költségei közt e tétel helyt nem foghat.

Hátra vannak még oly telkek, melyek fogyasztási — mindjárt hozzátelhetjük, — fényüzési célra szolgálnak, pl. sétateretek, angol-kertek, versenyterek stb. Ezek amennyiben használhatóságuk megfizettetik: monopolos járadékot adnak, ugyanúgy, mint a lakóházak.¹ Miután azonban ez — különösen pedig a földjáradék fogalmához megkívánt az a sajátság, hogy ez a járadék éppen bizonyos — előnyös — földhöz legyen kötve, nem igen fordul elő: ily telkek bérbevételekor és kisajátításakor mutatkozó járadéka legtöbbször más megáratást kíván, mire azonnal áttérünk.

12. §. A földjáradék s a haszonbér összefüggése.

Szembeszökő az a jelenség, hogy az általunk úgy nevezett szoros értelemben vett² földjáradék és a haszonbér, mely valamely telekért fizettetik, nagyon is messze állhat egymástól. Nem azt akarjuk ez alatt érteni, hogy a valóságban a földjáradék soha sem jelentkezik úgy, mint tisztán tárgyi járadék, hanem az alanyi járadék által módosítva s hogy a haszonbér ezen alanyi — pozitív vagy negatív — járadék tételét magában foglalhatja. Ezen körülmény a haszonbér nagyságára sokszor döntő lesz. Ha valamely telken egyes bérlő gazdálkodik: nagyobb járadékra tehet szert a szokottnál: már most megtörténhetik, hogy a tulajdonos a bérlési időszak lejártával a szerződést csak magasabb bér fizetésének feltétele alatt lesz hajlandó megújítani s a bérlő, csakhogy

¹ Nagy városokban szabad terekre kitett székek használatáért fizetett díjak ily értelemben vett földjáradékot képeznek — azon részben, mely a vállalkozó rendes jutalékán felül nyereségkép mutatkozik.

² Lásd a 8. §-t. Hogy a tágabb értelemben vett földjáradék nem felel meg a haszonbérnek, annak fogalmából következik.

maradhasson, az általa teremtett járadékot is hajlandó lesz — részben vagy egészben — a föld tulajdonosának átengedni. Hasonló esetek nagyon gyakoriak az üzlethelyiségek bérleténél városban.¹ Mindez azonban csak kivétel és nem változtat azon tételen, hogy a haszonbér, valamint az annak tőkésítéseül jelentkező telekár — hosszabb időt és átlagot tekintve, a tárgyi földjáradék szerint irányul.

E szabály érvényét nem rontja le a kereslet és kínálat időszaki hullámlása sem. Ez lenyomhatja a földdel összekötött termelésnél mutatkozó vállalkozói nyereség tételét, szemben egyéb termelési ágakkal, az átlagos mérték alá, valamint a fölé is emelheti azt: de a haszonbér ezen ingadozása nem változtatja meg annak a földjáradékkal való összefüggését, csak muló zavarokat idéz elő, eltéréseket az egyenes vonaltól, melyek azonban egymást semlegesítik.

A szembeszökő különbség, mely a földjáradék és haszonbér közt sokszor kétségbevonhatlanul előáll — abban a jelenségben mutatkozik, hogy valamely telek haszonbére sokszor nem az általa nyújtott földjáradék — hanem a hasonló minőségű és fekvésű telek földjáradéka szerint irányul.

Példákat alig szükséges idéznünk. Nagyon kézzelfogható esetül felhozhatnók azt, hogy annak, ki a kibérelt idegen szántóföldet parlagon hagyná, azért ép oly haszonbért kellene fizetnie, mint szomszédjának, ki telkét szorgalmasan műveli. Ha valaki egy virágos kertet bérel, meg fogja körülbelül fizetni azt a bért, mely megfelel a gabna- vagy zöldségtermelés által elérhető földjáradéknak. Egy város belsejében fekvő gyár egyenlő haszonbért fizet, ha a vállalat a legnagyobb járadékot nyújtja, vagy ha az veszteséggel dolgozik: s ezen haszonbér nagyjában megfelel azon földjáradéknak, mely a gyár helyén épült bérházból lenne nyerhető. — Iskola vagy templom telke — ha vételre kerül a sor, oly haszonbér tőkét pótló árral birand, minőt egy nagy lakház azon a helyen földjáradékul behozna — s így tovább.

Ezen példákból levonható azon — elméletileg is a kereslet és kínálat törvényéből folyó szabály, miszerint *minden telek* (át-

¹. Az ily esetben rejlő vizásságot nagyon élesen kiemeli Wagner A. : »Lehrbuch der. pol. Oekonomie«, Grundlegung. 354. §. 6. j. (második kiadás.

lagos) haszonbére azon földjáradék felé nehezedik, mely azon telken — adott minősége és helyzete mellett, — a legmagasabb elérhető földjáradék.

Ebből a tételből nemcsak az foly, hogy az életben a földért valamely területen haszonbér fizettethetik, ha mindjárt az illető terület tényleg földjáradékot nem hoz is — hanem következik az, hogy végelemzésben mégis a földjáradék magassága szabályozza a haszonbér tételét, habár nem is a tényleg mutatkozó, hanem a rendes körülmények közt nehézség nélkül elérhető földjáradék.

Hogy e két mennyiség előrehaladottabb gazdaságokban egymást nagyon megközelíti, azt alig szükséges mondanunk. — De hozzátehetjük egyuttal, hogy a közgazdaság érdekét mi sem biztosítja inkább, mint a haszonbérenek most levezetett törvénye: mert ez maga után vonja a telek lehető legnagyobb hasznosításának szükségét az egyes gazda részéről. A kár, mely a haszonbérlet fenyegeti, ha nem aknázza ki kellően a föld termőerejét, — a muló haszon, melyet a földtulajdonos megérez, ha nem arra fordítja telkét, mire a legnagyobb nyereséggel fordítható: legjobb szabályozója a föld czélszerű kihasználásának s ennek köszönhető az, hogy a föld a termelésnél a lehető legnagyobb mérvben közreműködni kénytelen. Hogy azonban ez előnyök mellett vannak árnyoldalak is, arra nézve csak a nagy városok egészségtelen építkezéseire, a lakházak összezsufolására, szabad terek hiányára stb. utalunk.

Miután tudvalevőleg a telekárak a haszonbérek tőkésítéseül jelentkeznek: a mi áll a haszonbérrel, áll a telekárrel is. Sőt, hozzátehetjük, hogy élénk gazdasági élet és kifejlett speculatio létezése esetén nemcsak a jelenben elérhető, hanem a jövőben elérhetőnek vélt haszonbér is befolyással bír a telek árára, mint azt főleg fejlődő nagy városokban a mindennapi tapasztalat mutatja. E körülmény a telekárak összefüggését a tényleges földjáradékkal nem kis mérvben módosíthatja.

13. §. A földjáradék és a szocialisták.

Többször említettük már, hogy a szoros értelemben vett földjáradékot a magán tulajdon intézménye folytán a föld tulajdonosa a vállalkozótól, kinek az külön nyereségét képezné, elvon-

hatja s ez által saját tevékenységét nem igénylő bevételre tehet szert. E bevétel épen a haszonbér.

Alig szükséges mondanunk, hogy a földtulajdonosok ezen bevétele egészen más jellegű, mint a munkabért, tőkeamatot és vállalkozói nyereséget — esetleg járadékkal együtt — magában foglaló közvetlen megoszlási alakok. Ezen bevétel nem a termelés körüli közreműködés kifolyása, hanem egyszerű következménye egy jogintézménynek, a magántulajdonnak az ingatlan felett.

Igaz, akárhányszor találkozunk azzal az állítással, hogy a földjáradék a tulajdonos jutalma azért, mert a természet tényezőit szolgáltatta a termelésnek. Miután azonban nem minden földön, hanem csak a jobb minőségűn mutatkozik földjáradék, oda kell megszorítani e tételt, hogy csak a nagyobb fokban működő természeti erők átengedéseért jár a földjáradék. Ámde ez a magyarázat sem elégít ki még az őstermelésre szolgáló földeknél sem. Mert, ha még oly nagyon hathatósan működik is közre valamely adott telken a természet, földjáradék mindaddig nem mutatkozik, míg a termék ára nem emelkedik oly magasra, hogy a rosszabb földnek termelési költségeit is fedezze. Csak ekkor áll elő a járadék a jobb földeken.

Hogy tehát előállhasson, a szükségletnek emelkedni kell. Ámde ez nem a természettől függ, hanem az azt meghódító embertől. Még kézzelfoghatóbban áll ez a nem őstermelésre használt föld járadékáról. Ezért mondhatjuk, hogy a földjáradék következménye a gazdasági élet fejlődésének, mely a járadékos termelést lehetségessé teszi: következménye az ember munkájának, rég letűnt és még uralkodó társadalmak munkájának. *Az, amit a földtulajdonos a haszonbér címén kap: egy részlete az emberiség gazdasági tevékenysége eredményének: kamatja oly tőkének, melyet az egész emberiség hordott össze.*

Nem akar ez vád lenni szocialista szellemben. A vád, melyet a nem szocialisták önkénytelenül kimondanak azzal, hogy a földbirtokos a természettényező szolgáltatásáért kapja jutalékát, nagyobb vád, mint az, melyet állításunk magában foglal. Nagyobb vád, mert nagyobb igazságtalanság volna az, ha egy társadalmi osztály a természetet jövedelmi forrássá tehetné, azt a természetet, melyhez ember nem tett semmit — mert hisz a földjavítások

stb. jutalma nem földjáraadék — mintha ez az osztály a társadalom összes osztályai munkájának előnyét élvezné, oly előnyt, melyben a földbirtokos maga és elődjei is részt vehetnek.

A társadalom munkája javára szolgál nemcsak a földbirtokosnak, hanem az iparosnak, a kereskedőnek is. — Nem áll tehát, hogy az ebből származó előnyt egyedül a földbirtokosok tennék el.

Nem célunk a szocialisták támadásait a magán földtulajdonos ellen bonczolni. Csak a földjáraadék egy sajátságát akarjuk megemlíteni s ez az, hogy a jelenlegi földbirtokosra nézve a társadalmi munkának összege, mely a haszonbérben van kifejezve, nem mindig képezi azt a meg nem érdemlett jutalékot, melyet tulajdonjogánál fogva a nemzeti termelésből huz. Sőt nemcsak nem mindig, de tán sohasem. — A föld tulajdonosai a történelem bizonyossága szerint folyton változnak: ezerszer és ezerszer cserélt más birtokost minden egyes földdarab. S minden ily birtokváltásnál — nem értve ide az erőszakosokat — az elmúlt társadalom munkájának gyümölcse tőkésített: az új tulajdonosra nézve már csak az új, a jövő társadalom munkája adja a járaadékot,¹ a haszonbér egyéb része pedig egyszerű tőkeamat lesz. S ez a körülmény nagyon leszállítja a föld magántulajdonában rejlő igazságtalanságot, hisz épen napjainkban hallatszik a panasz, hogy a földbirtok mozgósítatik, áruvá válik s az ingó vagyon uralkodik az ingatlan felett.

Ezért nehéz, sőt lehetetlen volna ma meghatározni, hol, kinek vagyonában van a földjáraadék. Az új földtulajdonoséban csak egy része az egész földjáraadéki tételnek, az, mely birtokba lépte után keletkezett, — ha ugyan ilyen keletkezett, — jelentkezik jövedelemfelesleg, járaadék alakjában. A régi tulajdonos, ki most a tőkésített járaadék birtokában, mint tőkepénzes szerepel: tőkepénze kamatjaiban tényleg egyre élvezi a földjáraadékot. Innét, hogy azt mondhatjuk, mikép lehetetlen volna ma a társadalom munkáját, a földjáraadékot felkutatni, s megmondani, ki élvezi és mennyiben élvezi azt.²

Még csak egyet. A földjáraadék, mint minden konjunktura

¹ Ezt, az új tulajdonos birtoklása alatt keletkezett földjáraadékot szokás alanyi földjáraadéknak is nevezni. Mi e kifejezést egészen másképp alkalmaztuk. Lásd Kautz: »Nemzetgazdaságtan.« I. k. 101. §. 5. j. (4. kiadás.)

² Mangoldt: »Grundriss« stb. 124. §.

által adott járadék, ingadozik; ma emelkedik, holnap csökken. A társadalom, mely tud építeni, tud rombolni is; tud egyik helyen értéket termelni, a másikon ilyet semmivé tenni. Tagadhatlan ugyan, hogy nagy igazság rejlik abban, hogy amit a társadalom munkája az egyesnek adott, azt a társadalom egyénesítője, az állam, épen a társadalom céljaira egyszerűen elvéhesse. De nem szabad feledni, hogy, ha a konjunkturalis nyereség az egyestől elvétel, az igazság megköveteli, hogy a konjunkturalis veszteség neki viszont megtéríttessék. — Ha a mult évtized elején, kedvező viszonyok behatása alatt felszökken földjáradékot birtokosainktól elvette volna az állam, ma óriási összegeket kellene a lesülyedt járadék kiegészítésére visszafizetnie. S ez az, mit a szocialisták nem szoktak szem előtt tartani.

A szocialisták egy másik támadása a magánföldtulajdon ellen abból az állításból indul ki, hogy a földjáradék természetes monopolon alapul. Smith¹ nyíltan kimondja, hogy a föld használataért fizetett ár monopolár. Mangoldt² is a ritkaságban találja a termelési költségeket meghaladó árak magyarázatát s ezzel együtt a földjáradék forrását, — oly felfogás, mely többé-kevésbé élesen végigvonul a közgazdaság egész irodalmán.³ Az igazságtalanság már most a szocialisták szerint abban rejlik, hogy a földtulajdonosok jövedelemre tesznek szert egyszerűen azért, mert tulajdonosai oly jószágnak, mely ritkaságánál fogva járadékos termelést tesz lehetségessé, szóval oly jószágnak, mely monopollal bír.

Ha itt a ritkaság és monopol kifejezés csak annyit jelent, hogy járadék nem minden teleknek jut, hanem csak olyannak, mely bizonyos előnnyel bír, úgy jogosultságát kétségbevonni nem lehet. Az átlagon felüli osztalék — a járadék — kizárja épen az átlagon aluliakat: tehát bizonyos fokig magában is ritkaság jele. Ámde, ha a természetes monopol annyit jelent, hogy a tárgyat képező javak tekintetében a kereslet a megfelelő kínálattal nem találkozik, hogy a kereslet kénytelen oly árt fizetni, mely a legnagyobb szükséges termelési költségen felülemelkedik: úgy, mint a földjáradék egyes nemeinek elemzésénél láttuk, a

¹ »Wealth of Nations.« I. k. XI. f.

² »Grundriss der Volkswirtschaftslehre,« 121. §.

³ Egyike azoknak, kik a földbirtok monopol jellegét legjobban hangsúlyozzák. J. St. Mill. : »Principles of Political Economy.« 2. k. XVI. f. 1. §.

földjára leggyakrabban nem monopolos termelés eredménye. Nincs monopolos termelés a legfontosabb alaknál, az őstermelésnél, míg a termelési költség szabályozza az őstermékek árát, mi minden bizonnyal a leggyakoribb eset. — Nincs monopolos termelés a házjára falukban, városok szélén: amennyiben itt a lakbér körülbelül csak olyan magas, hogy az építés költségeit fedezi. Azonban városok belsejében, nagy városokban még a széleken is, a bér nincs semmi arányban az építési költségekkel. Itt tehát már határozottan monopol jellegű termeléssel van dolgunk. Az őstermelés terén is vannak kivételek az adott szabály alul: ritka minőségű termékek, melyek fényűzési igényeknek felelnek meg, oly árakat érhetnek el, melyek csak a vevők fizetőképességében találják korlátukat.

A szocialista vád tehát itt is csak részben igazolt. Nevezetesen nincs igazuk a szocialistáknak a mezei birtokkal szemben, hol a monopol csak kivétel, s ezen ritka esetben sem jár az alsó osztályok sérelmével. Az egyetlen figyelemre méltó jelenség, hol az alsóbb osztályok a monopolos földjára hatása alatt szenvednek, a nagyvárosi telkeknél fordul elő.

14. §. Következtetések.

Az eddigiekben igyekeztünk a földjára, mint a földhöz kötött jára termelés eredményét feltüntetni, s mint ilyennek helyét a nemzeti jövedelem megoszlási alakjai közt kijelelni. A következőkben ezen megoszlási alaknak éppen most talált helyéből levonható következtetésekre akarunk egy futó tekintetet vetni: következtetésekre, melyek a földjára jövőjét illetik.

Mindjárt előrebocsátjuk, hogy a földjára sajátos állása a javak megoszlási rendszerében kizárja a lehetőséget, annak jövőjét egész általánosságban tárgyalni. *A földjára jövője nem más, mint az alapjára szolgáló termelés jára jérének jövője — ez pedig annyiféle, ahány éppen a termelés, melynek céljaira a föld csak szolgálhat.* A földjára függő természete szükségessé teszi, hogy azon különböző termelésnemek szerint, melyek alapjára a föld szolgál, külön-külön vizsgáljuk annak jövőjét. Át fogunk azért futni a föld ismert kategóriáin — anélkül, hogy a fent¹ követett sorrendhez ragaszkodnánk.

¹ Lásd: 9—11. §-t.

A földjáraadék azon alakja, mely a monopolos járadaék mintaképe gyanánt szolgálhat, a lakóháztelek járadaéka, nevezetesen pedig nagy városok területén fekvő lakóháztelek járadaéka.

Nagy városok má a társadalom góczpontjai: csomópontok, hol az emberi tevékenység összes szálai, mint az idegek az agyban, egyesülnek; központjai az állami életnek, tudományok és művészeteknek, s egyttal a gazdasági fejlődésnek is. A gazdasági élet lelegevenebb pezsgése nagy városokban található s ez vonja maga után, hogy a nemzetvagyon jó része ide vonul, a nemzeti jövedelem igen nagy százaléká it folyik össze. Ezen nagy központokon belül aztán — épen a nagyság hozza magával — a város egyes helyein szűkebb központok keletkeznek: mi magyarázata annak a tüneménynek, hogy épen nagy, fejlődő városokban a különbség egyik és másik fekvés közt óriási, s a lakberek rendkívül kedvező helyeken hihetlen magasságot érnek el: előállhat oly magas földjáraadék, minőt semmiféle más telek nem képes felmutatni. Ez az absolut nagysága a lakóháztelek járadaékának egyike ezen alak jellemző sajáttságainak s a nagy városi háztulajdonososztály helyzetét, — szemben a mezei birtokos osztálylyal, — különösen kiváltságos színben tünteti fel. Aránylag rövid idő alatt képződött magas járadaékok hasonlóná teszik ezen háztelkeket a mezei latifundiumokkal, daczára annak, hogy kiterjedésök az utóbbiakhoz viszonyítva parányi.

Másik jellemző sajáttsága a háztelekjáradaéknak a koczkázati elem nagysága. Feltételezve a nagy város folytonos emelkedését, a földjáraadék összegében szintén emelkedni fog ugyan, de egyes telkek járadaéka aránytalanul rövid idő alatt óriási változásokon mehet keresztül, amint a fekvés előnye hirtelen emelkedik vagy csökken. Egész utcák, sőt egész városrészek veszthetik el, úgyszólván máról holnapra, földjáraadékkuk javarészét és juthatnak nem remélt járadaékhoz más részek. Építkezési szabályozások, közlekedési eszközök létesítése, középületek keletkezése a főbb okai ezen váltakozásoknak, melyekre a mi gyorsan fejlődő fővárosunk is elég példával szolgálhat.

Ezen, egyes telkeket érintő koczkázat mellett ott vannak azok a változások, melyek vissza-visszatérve bizonytalan időközben az egész városra kihatnak. Gazdasági fellendülések hatása lassu, de kedvező befolyásuk kiterjed az összes városi telkekre.

Ellenkezőleg áll a dolog az úgynevezett közgazdasági válságokkal, melyeknek egyik járulékos jelensége a házválság. Ezek gyorsan — momentán — hatnak, de jelentékenyen kisebb mérvben a jobb fekvésű, mint a különben is minden különös előny nélkül szűkölködő részek földjára. ¹ Legújabb példa e tekintetben az elég érezhetővé vált építési válság 1873-ban Bécsben és Budapesten.

Korunk nagy városokat teremtő iránya — mely iránynak közgazdasági jelentősége eléggé nem méltatható, — úgy hozza magával, hogy a nagy városok épen nagyságukkal arányban álló gyorsasággal fejlődjenek, mi a földjára új és új fokozásával jár. A közlekedés egyidejű tökéletesbülése ugyan lehetővé teszi azt, hogy távolabb fekvő telkek is lakóházak építésére fordíttassanak: de az ezek által támasztott verseny nem szokott csökkentőleg hatni a központi fekvésű telkek jaraékaira: mert épen a város fejlődésénél fogva növekednek a kedvező fekvés előnyei s egyuttal a lakók fizetéképessége, — ezen véghatára a földjára, — egyre emelkedőben van. Mindmegannyi okok, melyek a nagyvárosi háztelkek jaraékát a földjára egyre jelentékenyebb alakjává emelik.

Viszont azonban tagadhatatlan, hogy a nagyvárosi magas földjára tözsdejátékszerű jellegével a vagyonomegoszlás egyenlőtlenségének egyik előmozdítója és sok szocialis bajnak kutforása, mely bajok egy részét a lakásszükség név alatt szokás összefoglalni. Ezen hátrányok gyökeres orvoslása oly nehéz, hogy ezen nehézség nem szocialistákat is a nagyvárosi magánföldtulajdon ellen támadásra birt. ² Nem célunk e kérdésbe bebocsátkozni, de annyi valószínűnek látszik, hogy a magántulajdon rendszere épen ezen téren fog először mélyreható módosításokat szenvedni.

A nagyvárosi lakóháztelek jaraékával egy tekintet alá esnek a termelési célra szolgáló épületek közül a városok belsejében előforduló ily helyiségek, a boltok által nyújtott földjára. Ezekre a fentiek tán még fokozottabb mérvben állanak: a bér itt

¹ Wagner: »Lehrbuch der pol. Oekonomie.« I. Th. 354. §. 8. jegyzet.

² Így Wagner (Lehrbuch der pol. Oekonomie.) I. Th. 359. 360. §. Ratkovszky (»Oesterreich. Oekonomist«, Wien, 1871.) J. Faucher (»Berliner Vierteljahrschrift für Volkswirtschaft.« XVI. 50. 1.)

a termelésnek a helyzet előnye által adott járadékossága folytán még aránytalanul nagyobb lehet, mint a lakásoknál: viszont azon fontosság, melylyel a jóhírű üzlet ismert állóhelye az üzletre magára bir: nehezebbé teszi a kereskedő helyzetét a bértermelő háztulajdonossal szemben.

Hazánkban a nagyvárosi földjáradék még távol áll azon szereptől, melyet az nyugaton betölt: épen mert nálunk a városok oly kifejlődést, mint a külföldön, nem nyertek. Szorosan vett nagyvárosunk csak egy van, a főváros, mely kicsinyben már is mutatja a fent említett nagyvárosi földjáradék alakulását — fájdalom azonban egyuttal mindazon szocziális bajokról is nyújt fogalmat, melyek külföldön már oly sok fejtörést okoztak az elmélet és gyakorlat embereinek.

Kis városokban a földjáradék nem oly nagy és nem oly kockázatos jellegű, mint nagy városokban. Az utóbbi körülmény a fejlődés aránylagos lassuságából magyarázandó, mely hirtelen felszökést és rögtönös megsemmisülést a járadéknál kizár. Hogy falvakban a lakóháztelekjáradék épen jelentéktelen, az természetes. Itt a földjáradék czímén számításba hozandó összeg — mint fentebb láttuk, csak annak az őstermelési járadéknak kell, hogy megfeleljen, melyet a földművelés esetén nyujtana. Ez az eset egyébiránt városokban is a város szélén, bár nagy városokban ezen határ sokszor összeolvadt községek területébe csap át.

A termelési célra szolgáló épületelek járadékáról — tekintve annak már érintett alakjától — a nagyvárosi boltjáradéktól — nehezebb szólni: mert ez a járadék az illető termelési ág járadékosságától függ, mely a telekkel van összekötve. A termelés egyes ágai szerint itt a legkülönbözőbb az eredmény, melyet a jövőtől várhatni. Így például nagy városok közelében üzött tejgazdaság céljára szolgáló épületek járadéka előreláthatólag emelkedni fog a városi népesség szaporodásával; már az ipar állóhelyeire nézve a közlekedés fokozódó könnyüése, munka és tőke könnyebb vándorlása egyik helyről a másikra, csökkentik a járadék emelkedésének esélyeit. A gyárak nagyvárosi állóhelyeire különösen áll ez: azon szabály, hogy az ipar (nagyipar) a fogyasztás helyét elhagyva, a gazdasági haladás bizonyos fokán túl a nyersanyag (tüzelőszer) lelhelyeihez vonul, míg egyrésztől decentralizálja a gyáripárt, másrészt új gyárvárosok keletkezésére ve-

zet. Megmarad e mellett a nagyvárosok azon jellege, hogy azok a kereskedelem emporiumai gyanánt szerepelnek s az áruraktárak telke a kereskedelem élénkülésével növekvő járadékot adhat. Hogy egyébként a gyakorlatban a földtulajdonos által haszonbér címén huzott bevétel nem mindig a termelés sikerétől függ, hanem a teleknek lakóház, vagy — kisebb községekben, — mezőgazdasági célra való kihasználása esetén elérhető földjáradéktól, azt már láttuk.

Hazánkban úgy, mint a lakóháztelek-járadék, a termelés céljára szolgáló telkek járadéka sem bir nagy jelentőséggel, — épen az ipar és kereskedelem által igénybe vett területek csekélységénél s ezen termelési ágak fejletlenségénél fogva.

Az uttelkek járadéka azon körülmény folytán, hogy az utak rendesen köztulajdonban állanak és a mai fejlődés mellett szabad közhasználatra szolgálnak — nehezen figyelhető meg. Amennyiben a magántulajdon tárgyait képezik, mi műutaknál, nevezetesen épen a vasutaknál fordul elő, úgy azok monopolos járadéknak tekintendők. A legfontosabb alakra — a vasutakra — nézve áll az, hogy ezek oly nagy tökét igényelnek, mely már magában rendesen kizárja a versenyt. Tekintve, hogy a forgalom a közgazdaság haladásával egyre nő, ezen földjáradékalak szintén emelkedésnek megy elébe — a változó konjunkturák által előidézett ingadozások azonban jelentékenyek, s egyes vonalak a verseny alatt nagyon sokat szenvednek. — Az utjáradék várható emelkedése egyik indok, melyet a vasutak államosítását sürgető irányzat hivei az állami tulajdon mellett felhozni szoktak.

Az utjáradékra nézve szintén áll az, hogy annak jelentősége hazánkban sokkal csekélyebb, mint a külföldön, — ami nem jelenti azt, hogy az utak ügye s az állam szerepe ezen téren kicsinylendő volna. A forgalom emelkedésével ezen irányban nálunk is előrelátható a javulás.

Az eddig felsorolt földjáradéknevek jelentősége azonban eltörpül azon fontosság mellett, melylyel épen hazánkra nézve az őstermelési célra (közvetlenül) szolgáló telek járadéka bir. S itt is a bányajáradék ma még, fájdalom, nem hat lényegesen közre nemzeti gazdaságunk fokozására. — Pedig tudvalevő, hogy hazánk földje ásványokban rendkívül gazdag, de e gazdagságot az idegen verseny miatt nem tudjuk értékesíteni. Hogy e téren nem

az arany- és ezüstitányászaté a jövő, hanem a vasé és kőszéné — alig kell mondanunk.

Az őstermelés monopolos alakjai — melyekről röviden meg kell emlékeznünk — aránylag ritkák. A termelési költségtől független ár mutatkozhatik minden kitünő terméknél: így pl. a tokaji, ménesi, somlyai stb. borunk világhirnek örvend s rendkívüli járadék alapját képezi az illető szőlőterületekre. Gyógyforrásaink okszerű kezelés s a fürdőviszonyok javultával fontos jövedelmi ágát képezhetik majd hazánknak. Vad- és halállomány további ritkulásnak levén kitéve, bizonyos területeknek rendkívüli járadékot szerezhet. Idővel előre láthatólag a monopolos alakok — a ritkasági árral bíró termények száma — növekedni fog.

S most áttérünk a földművelés nem monopolos termékeire, melyek közül első sorban a szemes élet az, melynek sorsa a földjáradék jövője kérdésén belül bennünk magyarokat leginkább érdekel.

A gabnatermelés sorsáról levén szó, mindenek előtt azt a kérdést kell megoldani, vajjon a gabnaárak a közgazdasági haladással, a népesség gyarapodásával szükségkép emelkednek-e? és amennyiben a felelet igenlő: vajjon nem lesz-e a gabna természetes monopol tárgyává, azaz oly áruvá, mely iránt a fejlődés valamely fokán oly kereslet nyilvánul, melylyel megfelelő kínálat nem állítható szembe: melynek árát tehát nem többé a legnagyobb szükséges termelési költség határozza meg, hanem a jószág hasznossága s a keresők fizetési képessége.

Épen a földjáradék nagy mestere, Ricardo állította fel egész élesen azon tételt, mely szerint a javak értékének alapja az előállításukra szükséges emberi munka viszonylagos mennyisége. Csak azt kell hozzátennünk, hogy ott, ahol tőke is hozzájárul a termeléshez, ezen tőke előállítására szükséges munka is számításba veendő. A termeléshez szükséges emberi munka mennyiségének viszonylagos változása a termelés különböző ágaiban lesz tehát azon szempont, mely dönt a javak értékének változása felett.

A csökkenő földtermékenység szabálya azt hozza magával, hogy az őstermelés bizonyos mérvben tulmenő fokozására az emberi munkának aránytalanul nagyobb mértékben szaporítása szükséges. Ellenben a termelés egyéb ágaiban a munka fokozása a termelés eredményének megfelelő emelkedését képes előidézni.

Ebből következik a szabály, mely az árelmélet alapkövét képezi: hogy az őstermékek az emberiség szükségletének gyarapodásával drágábbak, az iparcikkek ellenben olcsóbbak lesznek.

Semmi kétség tehát, hogy az őstermékek árának, köztök a gabnának, iránya emelkedő — mindig a természetes árt és nem a pénzárt értve, mert a nemes érczek árával az utóbbi is változó: s ha ma a gabna óriás árcsökkenését látjuk, először tulajdonkép a felett kellene döntenünk, vajjon nem a nemes ércz vásárlóképességének emelkedése képezi-e a jelenség okát? Az árak azon csökkenése, mely miatt minden oldalról egyre hangzik a panasz, valószínűvé teszi, hogy részben legalább igenlőleg kell felelnünk e kérdésre, melyre biztos feleletet adni az árstatistikának feladata volna.

A javak tehát, melyek emberi alakítás nélkül tisztán a természet anyagául jelentkeznek: drágábbak lesznek, szemben a javakkal, melyeknél az ember alak- vagy helyváltoztatást eszközölt. Minél kisebb ezen emberi változtatások összege, annál nagyobb lesz a drágulás aránya.

Szemben a jelen tünetényeivel, melyek oka elég ismeretes, a tudomány, mint tételt állíthatja oda, hogy a gabnaárak a népesség emelkedésével szintén — nagyban és egészben, emelkedni fognak. Fenmarad még a kérdés, vajjon valaha nem lesznek-e azok monopolárákká?

A felelet e kérdésre nemleges. A gabnafogyasztás par excellence elsőrendű életszükséglet. Az elsőrendű életszükségletek megszerezhetősége magának az emberi életnek feltétele; ha tehát a népesség szaporodása oly nagy lenne, hogy a gabnatermelés a szükséglet fedezésére — a munkabérrel arányban álló ár mellett — nem lenne elegendő, a szegényebb osztályok számerejének kellene csökkennie; annnyival inkább, mert épen az elsőrendű szükségleteknél — ha a termelés a szükséglettel nem áll egyensúlyban (az egész világ-gazdaság területén és nem egyes nemzetgazdaságokban) az árak aránytalanul fel kellene szöknie.

Utalhatunk még arra, hogy köztudomás szerint az emberiség haladásával, a gazdasági fejlődés magasabb fokain, az emberi szükségletek növekednek; az elsőrendűeken túl a kényelmiek, és bizonyos fokig mondhatjuk, a fényüzésiek is kielégítést követelnek. S ez az, mi biztosítékul szolgálhat arra, hogy gabnában a

világgazdaság szükségét látni nem fog, amennyiben az emberiség szaporodása nem fog oly nagy mérvet ölteni, hogy elsőrendű élet-szükségletek ki nem elégíthetése által kelljen korlátoztatnia.

Különben monopolos gabnaár lehetőségéről beszélni ma nem épen alkalmoszerű; hisz az ellenkező véglet az, mely felé a gabna ára halad, s úgy látszik, mintha szükségárártól és nem monopol-árártól kellene tartani. Ha tehát eltekintünk is a most mondottaktól, gyakorlati célra minden bizonynyal megfelelő lesz a feltevés, hogy a gabonaár a legnagyobb szükséges termelési költséggel ér fel, mint azt a Ricardo-Thünen-féle fejtegetéseknél is kiindulási pontul felvéve látjuk. A földjáradék e szerint a jövőben akként nő vagy csökken, amint a különbözet a legnagyobb költséggel termelő föld és a legelőnyösebb termelés költségei közt emelkedik vagy száll. E tekintetben viszont két esetet kell külön-külön vizsgálat tárgyává tennünk.

Feltéve először is, hogy a gazdálkodási rendszer intenzivítása nem változik, azaz a földbe fektetett munka és tőke összege ugyanaz marad, a termelési költségek magok s velök a köztök fennforgó különbség aszerint emelkedik vagy sülved, amint a munka és tőke jutalomtétele változik; mert, ha nagyobbak ezen tételek absolut értékei, nagyobb a köztök mutatózó különbözet is. Az irány tehát, melyet ez esetben a földjáradék követni fog, függ a munkabér és tőkekamat fejlődés irányától. Nem lehet itt célunk ezen jövedelemmegoszlási alakok jövőjének kutatásába bocsátkozni, csak napjainkra vonatkozólag jelezhetjük, hogy a mezei munkabér inkább emelkedni, a tőkekamat ellenben szállni látszik, tehát a két tényező egymással ellenkező irányt mutat. A mezőgazdasági statisztika feladata e két ellenirányú tényező összhatása folytán a termelési költségek terén előálló tényleges változást megállapítani. Annyi valószínűnek látszik, hogy feltételezett esetünkben jelentékeny járadékemelkedést várni nem lehet, annyival kevésbé, mert a drágább termelési tényezőnek az olcsóbbal való helyettesítése egyenesen a járadék csökkenésére vezet.

A második eset a jövőre nézve sokkal nagyobb fontosságu, s ez a földművelés belterjesebbé válásának esete. — Nagyobb belterjesség több munka és tőke befektetését jelenti. Ha az elébb említett legrosszabb és legjobb föld termése egyenlő mérvben gyarapodnék, mikor abba bizonyos mennyiségű munkával és tőkével

vel többet fektet bele a gazda: úgy a termelési költségek különbözete s vele a földjáradék nem változnék. Ámde a rosszabb földnek több munka és tőke kell, hogy ugyanannyival adjon többet, mint a jobb föld: s ez azt jelenti, hogy a termelési költségek különbözete a belterjességgel nő. Oly tétel, melyet Ricardo ismételt hangsúlyozott. Ide tartozik az is, hogy a fokozódó gabnaárral — mely az intenzivebb gazdálkodásnak is alapfeltétele, — még kevésbé termékeny telkek is eke alá kerülnek, a legnagyobb szükséges termelési költség és a legelőnyösebb termelés költsége közt a különbség még annyival is növekedik, a mekkora a különbség a régebben még művelt és most művelés alá vett legrosszabb telek termelési költsége közt.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk a talajjavításokat. Ezek a technika haladásával egyre gyökeresebben hatnak közre a rossz telkek termékenynyé tételére, s egyuttal épen a tőke fokozódó olcsóságánál fogva kevésbé terhelik a megjavított telkek termelését. Feltéve már most, hogy két telek közül a rosszabb ily talajjavítás által a jobbhoz teljesen hasonlóvá tételik: a termelési költség eddigi különbözete helyébe ezen telekköltség (avance foncière) kamata jó: ha ez kisebb amannál, úgy a jobb telek földjáradéka, szemben a rosszabbal, szállni fog. S általánosítva ezt, a technika haladása a jó és rossz földek hozadéka — úgy a nyers mint a tiszta hozadék — közt fennállott különbséget leszállítja s ez által a földjáradék csökkentésére vezet. A természettudományok, s velök a technika haladása tehát a különböző földek természeti minősége közt fennálló eltérések kiegyenlítésére hat közre s egyik jellemző vonása korunknak, a természettudományok korának épen az, hogy uralma alá hajtva a természet erőit: működésre kényszeríti őket ott, hol azelőtt — a természettudományok gyermekkorában, az ember tehetetlenül állott szemben a természet mostohaságával. Ugyancsak a természettudományok és a technika haladása egy más téren, a közlekedés, szállítás terén egészen határozottan odahat, hogy az őstermelő telkek termékeinek piacra szállítása kevésbé költséges és vele a fekvés okozta különbség kisebb legyen: ismét oly körülmény, mely a földjáradék csökkentésére vezet, s melynek jelentőségét épen napjaink helyezték kellő világításba.

Mindennek daczára mi sem természetesebb, mint hogy a

technika minden haladása sem vonja maga után a földjáradék megsemmisülését. Ki van ez zárva már az által, hogy ép a talajjavítások költségének kamata megmarad az eredetileg jó és a javított telek termelési költségeinek különbözetéül. Egyébként is a föld természeti minősége részben oly okokon alapul, melyek hatását ellensúlyozni nem áll az ember hatalmában. A nap melege s a légkör nedvessége nem pótolható mesterséges uton. S a szükséglet gyarapodtával mindig rosszabb és rosszabb telkek termelés alá vonása lesz szükséges és minden javítás itt már nagyobb költséget ró a termelésre. A csökkenő földtermékenység törvényének hatása nem szűnik meg tehát működni a technika minden sikerei daczára sem.

A termelés belterjességének fokozódása egyfelől, a mezőgazdasági technika haladása másfelől egymás ellen működnek: az egyik a földjáradék emelésére, a másik annak leszállítására hat. Az eredmény a két tényező viszonylagos jelentőségétől függ és egyes korszakokra nézve elméletileg nem, csak tapasztalatilag dönthető el: ismét egy feladat, melynek megoldása a mezőgazdasági statisztikának jut.¹

Láttuk tehát, hogy a gabnatermelés által adott földjáradék azon neme, melyet szoros értelemben vett földjáradéknak nevezünk, és amely a földtulajdonosok részét a nemzeti jövedelemben képviselni van hivatva: két ellentétes befolyás alatt áll, melyek egymást, legalább részben, ellensúlyozzák.

A tágabb értelemben vett földjáradék, nevezetesen a gabna-

¹ E két tényező jelentőségének homlokegyenest ellenkező felfogása adja meg a magyarázatot azon eltérő állásponthez, melyet Ricardo és Carey az őstermelés jövőjével szemben elfoglalnak. Ricardo méltatja a technikai javításokat és azoknak csökkentő befolyást tulajdonít a földjáradéokra, de csak muló zavarok gyanánt tekinti azokat, melyek a csökkenő földtermékenység szabályának érvényesülését és vele a földjáradék emelkedését hátráltatják ugyan, de meg nem szüntetik. Carey ellenben optimismusában annyira megy, hogy a népesség pusztá szaporodásával a földművelés eredményességének fokozódását köti össze, ebben is az emberi szellem növekvő uralmát akarva megállapítani az anyag felett. Carey tehát egészen egyoldalú. A természet és ember közti antagonismusban látja a földjáradéktan bölcséleti alapját Berens monografiájának igen szépen írt bevezetésében, hol egyuttal rámutat arra a nehézségre, melylyel a kérdés gyakorlati, induktív megoldása össze van kötve a statisztika elégtelensége folytán.

termelési járadék jövéje tekintetében a következtetés mindenestre még bonyolultabb. Bonyolultabbá teszi azt azon körülmény, hogy ezen alak meghatározásunk szerint a földművelésnél közreműködő munka és tőke járadékát is magában foglalja. Annyi világos, hogy a termelés belterjessége több munka és tőke befektetését jelenti. Ha tehát a földjáradék elébbi neme változatlan maradna is, az a tény, hogy a munka és tőke mennyisége növekedett, ha azok járadéktételei ugyanazok maradtak volna: a tágabb értelemben vett földjáradék emelkedését jelenti. Ezen feltétel azonban nem mindig áll, s így ezen földjáradékalak azon körülményeken kívül, melyek a földjáradék másik nemére nézve határozók, függ még a munka és tőke járadékosságára befolyó egyéb tényezőktől is. A földjáradék ezen két neme azonban nagyban és egészben szükségkép egymással egyenlő irányban halad, mert a közös forrás, melyből fakadnak, épen az őstermelés járadékossága.¹ A föld-

¹ A földjáradék ezen két neme közt létező különbséget megvilágítandók, felállíthatjuk azok mennyiségteni képleteit. — Ha ugyanis f a szorosabb, F a tágabb értelemben vett földjáradékot jelenti, a pedig azon árt, melyet az illető területen termelt jószág elér: annak előhozására szükséges munka bérét m , a szükséges tőke kamatját t , s a vállalkozói nyereség átlagos tételét v betűvel jelölve, a szűkebb értelemben vett (Ricardo-Thünen-féle) földjáradék képlete lesz:

$$f = a - (m + t + v)$$

Miután pedig a tágabb értelemben vett földjáradék a munka és tőke jutalékának esetleges járadékát is magában foglalja, ezen járadéktételek, melyeket j_m , illetve j_t -vel jelelünk, s melyek a fenti egyenletben az m és t jelekben benforgaltatnak, ezekből levonandók lesznek, s így

$$F = a - [(m - j_m) + (t - j_t) + v], \text{ azaz}$$

$$F = a - (m - j_m) - (t - j_t) - v, \text{ vagyis}$$

$$F = a - m + j_m - t + j_t - v, \text{ s így}$$

$$F = j_m + j_t + a - (m + t + v), \text{ hol } f\text{-et bevéve az egyenletbe}$$

$$F = f + j_m + j_t.$$

Hogy továbbá a Ricardo-Thünen-féle különbözőzeti egyenletet felállíthassuk, fel kell tennünk, miszerint a termék ára — a — megfelel a legnagyobb szükséges termelési költségnek, $m_t + t_t$ összegnek, ide értve még az átlagos vállalkozói nyereséget — v —; oly feltevés, mely, mint láttuk, az őstermelés legfontosabb ágára, a gabnatermelésre bátran elfogadható, tehát:

$a = m_t + t_t + v$, ezt a földjáradék fenti egyenletébe helyettesítve, lesz: $f = m_t + t_t + v - (m + t + v)$ vagyis

$$f = m_t - m + t_t - t$$

$$F = m_t - (m - j_m) + t_t - (t - j_t)$$

járadék jövője tekintetében tehát minden alakra szóló szabályt nem találtunk. Ellenkezőleg, úgy látszik, hogy egy hatalmas válaszfal létezik azon alakok közt, melyek monopolos termeléssel állanak összeköttetésben, s azok közt, melyeknél a verseny a keresletet minden körülmény közt képes kielégíteni. A válaszfal tulsó oldalán a gazdasági jólét minden növekedése meghatározja a termelés alapjául szolgáló telek járadékát, — az innensőn a haladás befolyása különböző, és -- habár a legfontosabb alak, a gabna-termelés a csökkenő földtermékenység szabályánál fogva utóvégre is emelkedő földjáradékot fog felmutathatni: ezen emelkedés egyelőre még nagyobb visszaeséseket enged meg és a monopolos járadékéhoz hasonlítható sohasem lesz.¹

15. Befejezés.

A földjáradék tanának magvát kétségkívül Ricardo fejtegetései képezik. Nem volt szándékunk e fejtegetéseket megtámadni: nem volt szándékunk tagadásba venni, hogy a föld természetes minősége, hogy a természet nagyobb fokú közreműködése adott telekben előidézhethet oly különnyereséget, mely a földhöz van kötve, s ezért sajátzerű megosztási alakot képez. Következésképp nem szándékoztunk kétségbevonni azt sem, hogy a természet közreműködése csereértékkel bírhat, hogy ekként ez a közreműködés, amennyiben adott telektől elválaszthatlan: megbecsülhető és for-

Ha már most a termelés belterjesebb lesz, úgy minden termelésnél bizonyos mennyiségű munka és tőke lesz hozzáadandó, mit az egyenletben következőképp fejezünk ki:

$$f = m_l + m_x - (m + m_y) + t_l + t_x - (t + t_y)$$

hol tehát f értékének változása attól függ, vajjon $m_x + t_x \gtrless m_y + t_y$: ha az egyenlet első oldala nagyobb a másodiknál, úgy a földjáradék emelkedni, ha kisebb, csökkenni fog.

Ellenben $F = m_l + m_x - (m + m_y - j_m + y) + t_l + t_x - (t + t_y - j_t + y)$, hol tehát az lesz irányadó, vajjon $m_x + t_x \gtrless m_y - j_m + y + t_y - j_t + y$.

¹ Így Lexis a »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik« von Conrad 1881. évf. 3. k. 432. l. és Schönberg »Handbuch der politischen Oekonomie.« I. k. XI. f. 17. §. (második kiadás.)

galom tárgyává tehető lesz. — A mindennapi élet s a köztudat bizonyítja, hogy ez így van és nem másként.

Ámde a Ricardo-féle földjára, mint azt már Thünen kifejtette, előállhat a teleknek a piacchoz való kedvező fekvése folytán is. S ezzel ki van jelezve az út és mód, kiterjeszteni a földjára fogalmát oly telekre is, melyek jövedelmezősége a természetnek a termelésnél való közreműködésétől teljesen független, oly telekre, melyek a termelésnél tulajdonkép részt sem vesznek, csak annak talajául, színterül szolgálnak.

A földjára Ricardo-Thünen-féle fogalma tehát kiterjesztést igényel és pedig több irányban. Az egyik irányt már láttuk — a nem őstermelésre használt föld tere az. A másik irány nem kevésbé fontos s ez a kiterjesztés oly tere, hol a termelési költségek a legnagyobb szükséges ilyenmü költséggtelen alul maradnak, nem az egyetlen, nem a kizárólagos; nagy fontosságuk azon termelési alakok is, melyeknél a jára általános jelenség s melyek ezért feltétlenül földjára nyujtanak. Ezek a monopol-szerű termelés alakjai. A Ricardo-Thünen-féle költségkülönbözet itt is szerepet játszik ugyan, de a döntő körülmény ezuttal nem ezen különbözet, hanem a monopolos árak nagysága leend.

A földjára Ricardo-Thünen-féle fogalmát tehát tágítani kell, úgy, hogy az a földdel összekötött mindennemü termelésre alkalmazható legyen. De a fogalom ily kiterjesztése elkerülhetlenné teszi a fogalom lényeges módosítását, és pedig oly mérvü módosítását, mely a földjára helyét a javak megosztási rendszerében közvetlenül érinti.

A földjára forrása Ricardonál csak a természet erőiben mutatkozik. Már a fekvés (nem természeti, éghajlati, — hanem gazdasági központokhoz viszonyított fekvés) figyelembe vétele kizárja a lehetőséget, a földjára a természetre, mint egyetlen forrásra visszavezetni.

A földjára forrásának egységét a természettől nem függő fekvésben felfedezett második jára előidéző ok megzavarta, felbontotta s megállapította a földjára forrásának dualismusát. Ezzel aztán lehetlenné van téve az, hogy a földjáraban a termelés első helyen nevezni szokott tényezőjének, a természetnek megfelelő jutalékot lássunk és visszautasíthatlan szükséggé lesz a földjára egészen más, szélesebb alpra fektetése.

Alig szükséges mondanunk, hogy ezen újabb alapot magában a javak megosztási alakjainak — hova épen a földjáraadék is tartozik — vizsgálatában kell keresnünk, mely elvezet bennünket a járadaék általánosított fogalmához.¹

A nehézségek, melyek a járadaék általánosított fogalmának a földjáraadékra való alkalmazása elé gördülnek, nem kicsinylendők. Mert, ha tagadhatatlan is, hogy a földjáraadékhoz hasonló felesleg a gazdasági élet minden terén előfordul: annak sajátzerű állása a járadaék rendszerében első pillanatra felötlik. S a járadaék fogalmának megállapítóí azonkívíül, hogy ezen sajátzerű állást kéllőleg méltatni elmulasztották, abba a nagy hibába is estek, hogy a járadaéknek csak egyik nemét, a személyes érdemre visszavezethető járadaékot ismerik el: már pedig a Ricardo-Thünen-féle földjáraadék oly tér, honnét személyes érdem és annak jutalmazása előre ki van küszöbölve.

A járadaék fogalmának a személyes érdemtől való függetlenítésére s így annak megfelelő kikerekítésére s e mellett a földjáraadék sajátzerű állásának kéllő méltatására okvetlen szükség van. A Ricardo-Thünen-féle földjáraadékot tehát, mint a földhöz kötött s azért állandó, átörökíthető s elidegeníthető s ezáltal tőkésíthető járadaékot kéll felfogni, melyhez az egyéni tevékenységnek nincs semmi köze, s mely épen ezen jellemvonásainál fogva oly alak, melyhez fogható a járadaéknek sorában csak kevés van.

A járadaék fogalmának most jelzett kibötítése lehetségessé teszi a földjáraadék oly felfogását, hogy az nem egyéb, mint a többi megosztási alak feleslege és pedig vagy az összes többi alaké, vagy pedig — kiköthető földjáraadék vagy eszményi haszonbér képében — csak a vállalkozói nyereség jutalékának feleslege.² — Legvilágosabban kitünik ez akkor, ha a gazda maga műveli földjét, ha a földtulajdonos maga épít házat, vagy műutat stb. Az első eset elég mindennapi, s ha a gazda idegen munkával és tőkével termel, a földjáraadék itt nyilván úgy jelentkezik, mint a vállalkozói nyereségnek az átlagos tételt meghaladó része. Az utóbb

¹ Kautz: »Nemzetgazdaságtan«. I. k. 99. §. (4. kiadás) a járadaék fogalmát ezen általánosított alakban tárgyalja.

² Knies K.: »Geld und Credit«. 2. k. 323. l. ezen földjáraadéknál a természetes járadaékot a kikötöttől ismét megkülönbötzteti, utóbbi alatt a haszonbért értve. Ezen terminologia utánzásra nem talált.

említett esetek ritkák ugyan, de teljesen hasonlók az előbbihez, csakhogy ott az építés, illetve utcsinálás a járadékos vállalat.

A földjáradék ily felfogásával nem mondtunk ellen a Ricardo-féle alapelveknek. *Nem mondtuk azt, hogy a természet nem lehet földjáradék alapja.* A természet ingyenes termelési tényező, de épen ingyenessége hat közre, hogy a javak megoszlása körül szerepet játszik, hogy csere-értéküvé legyen. Hogy a javak árában a természet közreműködése nincs benne, azt maga Ricardo hangsúlyozta leginkább földjáradéktanában. Hogy ezen közreműködés csereértéküvé lehet, annak egyszerű magyarázata, miszerint az más, nem ingyenes termelési tényezőt, — munkát és tőkét pótol. A természet erőinek megfizetését tulajdonkép úgy kell tehát értenünk, hogy ami megfizettetik, az a természet által feleslegessé tett munka és tőke: az ezekben lehetővé tett megtakarítással áll épen arányban a föld csereértéke. A termelési költség megtakarításának a telekhez való kötöttségében találjuk a természet által adott földjáradék kutforrását.

A természet tényező szerepe a javak megoszlásánál e szerint nem változtat azon tételen, hogy a földjáradék járadéka a földhöz kötött termelésnek, s mint ilyen a járadék rendszerében foglal külön helyet.

A földjáradék elhelyezése az elmélet rendszerében látszólag közömbös dolog a gyakorlat kérdései tekintetében. — Látszólag, — mondjuk, — mert az összefüggés az elmélet és gyakorlat közt e téren is megtalálható. — Abban nyilvánul ez, hogy az elmélet megadja az általános elvet, mely irányadóul szolgál a gyakorlat kérdéseire vonatkozó kutatásoknál.

A földjáradék tana megmutatja a gyakorlat embereinek, hogy a földjáradék jövőjét illető nagy kérdés kulcsa mindenkor a földön helyt foglaló termelés jövőjében keresendő.

Nem lehetett célunk e tekintetben induktív kutatásokba mélyedni. Roppant statisztikai anyag, annak szigorú bírálata és szakyszerű csoportosítása volna szükséges, hogy a földdel összekötött legkülönbözőbb termelési nemek jövőjéről véleményt mondassunk.

Hazai szempontból mindenesetre felette kívánatos, hogy a földművelés jövőjét s vele a földjáradék ezen nemének várható alakulását — az összes termelő és fogyasztó államok viszonyai-

nak tekintetbe vételével s a rendelkezésre álló statisztikai anyag felhasználásával szakembereink alapos vizsgálat tárgyává tegyék. Az első feladat itt is az lenne, hogy az őstermékek, nevezetesen a gabna reális, (tehát nem a pénzben, hanem egyéb javakban kifejezett) ára csakugyan süllyedt-e és ha igen, minő mérvben?

Nekünk csak annyi látszik bizonyosnak, hogy a földművelési válság, bár még hosszúra nyulhat, olyan baj, melyet az idő lassan-lassan magától fog orvosolni. Az idő be fogja bizonyítani, hogy a nagy fogyasztó államok szükséglete feltartóztathatlanul növekedik, hogy az őstermelésre alkalmas szűztalaj lassanként kivétel nélkül művelés alá lesz véve, hogy a népesség egyre tartó szaporodásával s az igények emelkedésével a kivívó államok befogyasztása — első sorban előreláthatólag az észak-amerikai Egyesült államoknál — a kiviteli képességet csökkenteni fogja. S ezzel bekövetkezik a gabnaárak emelkedése s nyereségessé lesz az intenzív termelés. Köztudomású dolog,¹ hogy hazánk ma egyike a legextenzívabb gazdálkodású államoknak Európában. Ez az állapot változni fog — s hazánk itt, a nagy fogyasztó államok közvetlen közelében, egyike leend az első országoknak, hol a termelés fokozása előnnyel járand. Magyarországról azt mondták még akkor, mikor kivitelünk alig volt említésre méltó, hogy Európa élesztára. Ez a név nem annyira a múlt, mint a jövő Magyarországot illeti meg.

Igaz, a termelés belterjesebbé tétele még nem jár a földjáradék megfelelő fokozásával. De annyi bizonyos, hogy több munkás kezét fog a gabnatermelés foglalkoztatni. Magyarország népessége még mindig elég lassan szaporodik arra, hogy az a termékeny síkságokon a mezei munkánál találjon alkalmazást és kereshesse meg kenyerét. Ma is látszik az, hogy a megélhetés a

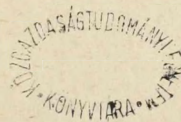
¹ Láng Lajos: »Magyarország statisztikája« 2. k. 47. l. E szerint a buzatermelés hektáronként 1871—80. alig volt 10 hektoliter és 1880. óta szintén nem haladja meg a 13 hlt, míg az Franciaországban 20—22 hlt tesz ki. Földes B. »Nemzetgazdasági és statisztikai évk.« III. évf. 28—29. és 452—455. l. legújabb adatai szerint az 1881—1886. évi átlagban a buzatermelés hektáronként 14 hl. Mindenesetre érdekes volna tudni, vajjon az átlagban mutatkozó növekedés a belterjesség emelkedésének folyománya-e, vagy talán csak az adatok nagyobb megbízhatóságának tulajdonítandó? Ld. még Földes Béla »Magyarország statisztikája« 214. l. és Pisztóry Mór »Az osztrák-magyar monarchia statisztikája« 2. kiad. 38. §.

síkon könnyebb, mert a népesség szaporodása — szemben a hegyes vidékek stagnáló, sőt sokszor apadó népességével, itt legjelentékenyebb.

Ezért, hogy a földművelő Magyarország jövőjét nem látjuk oly sötétnek, mint azt látni sokan hajlandók. Ezért, hogy nem jósolhatunk nagy jövőt az iparnak az alföldeken. De annál égetőbbnek mutatkozik a szükség a mostoha termésű felföldön meghonosítani az ipart. Ott a napszám sokhelyt oly olcsó, hogy szinte hihetlennak látszik az alföld viszonyaihoz szokott szemlélőnek; oly olcsó, hogy a kivándorláson csodálkozni alig lehet.¹ — S e mellett a tüzelőszer ott bővében van. Valódi áldás lenne a hegyes vidékeknek az ipar a megélhetés szempontjából s egyetlen mód, melyből a szomorú népesedési viszonyok jobbra fordulását lehet remélni.

Virágzó ipar a felföldeken, virágzó földművelés a rónákon: ezek feltételei a virágzó Magyarországnak.

¹ Lásd Láng Lajos id. statisztikája 2. k. 92. l. Földes Béla »Statisztikája« 192. l.

1891